

TREBALL DE RECERCA

ELS RAÇONS DEL RECORD

Clara Ros

els RACONS del RECORD

El recorregut per Catalunya de dues vides que van començar a Sants i que van participar en la Guerra Civil Espanyola del bàndol republicà.

Clara Ros

*El olvido no es victoria
sobre el mal ni sobre nada
y si es la forma velada
de burlarse de la historia
para eso está la memoria
que se abre de par en par
en busca de algún lugar
que devuelva lo perdido
no olvida el que finge olvido
sino el que puede olvidar*

Mario Benedetti

Agraïments:

Abans de començar a llegir, hauries de saber que no sóc l'única autora d'aquest treball de recerca. Hi ha moltes persones que han estat a prop meu durant aquests sis mesos, i que són una part molt important en aquestes pàgines. Per això vull agrair la seva feina incondicional (tenint en compte que han col·laborat d'una manera o altra sabent que no s'avaluarà el seu esforç amb cap nota ni sobre cap percentatge):

A la meva mare, per animar-me sempre, tot i els meus "mocs". Per les seves crítiques de mare, sempre tan favorables i entusiastes. I sobretot per estar-me sempre a sobre, preocupar-se i ajudar-me en tot el que ha pogut (i volgut). Tot ha semblat i sigut més fàcil després d'analitzar cada situació amb ella.

Al meu pare, per les seves opinions, idees, recomanacions, aportacions, propostes... no sempre viables però ben rebudes i molt inspiradores, sens dubte. I perquè sense ell no hagués arribat enlloc. Bé, més aviat sense el seu cotxe!

A en Joan Sanromà, el tutor del meu treball. (I també, en part, el creador.) Per les magnífiques idees-interruptor que van fer que se m'encengués el "llum", com diu ell, que tant em costava trobar al principi. Ho vam aconseguir després d'uns desesperants cops en la foscor!

A en Pep Camps, l'artista, per rebre'm al seu pis i taller, després de tants intents i tants problemes amb el timbre! Per deixar-me conèixer el seu món, el de les exposicions, i col·laborar, amb tardes de cafès i galetes que s'han allargat eternament, en que el nostre projecte llueixi tant. Li dec moltíssim, a més d'uns croissants i un sopar.

Al Joan Lou per l'intensiu de *photoshop*, i per uns dies de feina molt productius (més per a mi que no pas per a ell). A ell li dec en gran part la qualitat de les fotos i de la portada.

A en Joan Manuel Parisi per l'entusiasme amb que em rebé, i les de treballar que em va encomanar.

A l'Alexandre Cano per les primeres correccions, i a l'Adelina Escandell per les últimes.

A la Sabine per la seva impressionant impressora. Dankeschön.

A l'Enrique Pérez i l'Herminia Castro, veïns del carrer Galileu. A José Maria Campos, del Camp de Golf de Sant Cugat. A l'Artemi Rossell Ferrer, del Taller d'Història de Celrà. Pels petits granets de sorra que m'han aportat amb satisfacció.

A la Mònica, per ser tan pesada, per preguntar-me cada cop que podia "com va el TR?", fer mala cara quan li responia "va fent", i alegrar-se quan li deia en què havia avançat.

A totes aquelles persones a qui durant el procés he consultat, demanat favors, que s'han llegit el treball, m'han acompanyat en alguna excursió, que m'han escoltat quan necessitava desfogar-me, s'han preocupat... i que, sobretot, m'han animat: Berta, Georgina, Júlia, Patrícia, Toni, Mercedes, Sara, Marc, Helena, Àngels, Eloi...

Moltes gràcies!

ÍNDEX

Agraïments

1	INTRODUCCIÓ	6
	1.1 Justificació	6
	1.2 Objectius	6
	1.3 Metodologia	7
	1.4 Organització del treball	12
2	RECORDS: DUES VIDES, UN PAISATGE I UNA GUERRA	13
	2.1 Context històric : Guerra Civil i la batalla de l'Ebre	13
	2.2 Els diaris de l'Enric i en Josep	14
3	RACONS: L'EXPOSICIÓ DE FOTOGRAFIA	29
	3.1 La museografia	29
	3.1.1 Parts a tenir en compte a l'hora de fer una exposició	29
	3.1.2 Tipus d'exposició: l'exposició temàtica	30
	3.2 El projecte d'exposició	32
	3.2.1 Plànols i zonificació	32
	3.2.2 Disseny dels suports expositius	35
	3.2.3 Contingut textual	39
	3.2.4 Significació	49
	3.2.5 Peus de les fotografies	51
4	CONCLUSIONS	54
5	ANNEXOS	57

5.1 Fragment del diari d'Enric Torra i Badia	58
5.2 Fragment del diari de Josep Guinovart i Grau	67
5.3 Fotografies de l'arxiu de Sants i retalls de diari	75
5.4 Entrevista a en Joan Manel Parisi	89
5.5 Esbossos inicials dels plafons de l'exposició	92
5.6 Plànol de l'Arxiu Municipal del districte de Sants-Montjuic	95
5.7 CD: Document de l'exposició en format PDF i fotografies	97
6 FONTS I BIBLIOGRAFIA	98

1 INTRODUCCIÓ

1.1 Justificació

Tinc una clara tendència a la indecisió. Tant si és per triar sabates o per escollir el meu futur treball de recerca, com em va passar als inicis del tercer trimestre del curs passat, quan tot això començava a ser una realitat que se'ns apropava. Pregunteu-ho a algú que em conegui, segur que ho va patir. També podríem parlar de la meua tendència a complicar-me la vida. El que llegireu en aquestes pàgines és un combinat d'aquestes dues coses. Afegint-hi feina, fotografia i història:

Quan vaig començar a donar-li voltes al tema tenia moltes ganes de fer un treball on la fotografia fos un element principal. M'encanta la fotografia, i què millor que tirar endavant un treball que dura mig any que fent una cosa que m'interessi, que m'apassioni tant aprendre? Volia fer fotos, però havia de trobar de quina manera podria incloure-les. D'altra banda m'atreia molt el treball d'arxiu. Aquest anar estirant d'un fil a partir d'un document, d'un retall de diari, buscant una història; llegir i veure imatges que potser ningú mai ha mirat amb els mateixos ulls que jo, per després donar-ho a conèixer, encara que sigui modestament a partir d'un document com aquest... Sí, tenia ganes de fer "recerca". El fil conductor de tot això havia de ser la recuperació d'un passat, la memòria d'algú o d'algun lloc, però trobant una manera diferent de narrar-ho, més visual, més personal.

Van sortir diferents idees, algunes més mèrit d'altres que no meves (vegeu agraïments), i ens vam decantar per un "projecte d'exposició de fotos a partir de la lectura d'uns diaris de dos homes del meu barri que van lluitar a la Guerra Civil". Aquesta ha estat la meua resposta durant aquests mesos quan algú em feia la típica pregunta: "De què faràs el treball de

recerca?”. Vaig aconseguir les experiències per escrit de dues persones diferents. La de l'Enric Torra i Badia, un document mecanografiat per Manuel Canals i Castellví, me la va proporcionar el meu tutor, i la d'en Josep Guinovart i Grau la vaig trobar, manuscrit, dins d'una de les dues o tres carpetes plenes a vessar de retalls de la seva vida que ell havia donat a l'Arxiu Històric Municipal del districte de Sants-Montjuic. A partir d'aquí tot va començar.

Doncs això és el meu treball: un recorregut històric, però també geogràfic, per la Guerra Civil a Catalunya des del punt de vista de dos homes: l'Enric i el Josep, veïns del barri de Sants.

1.2 Objectius

Quan la idea va estar definida, vaig marcar-me uns objectius que serien l'esquelet de treball:

El principal era “refer” el recorregut dels dos nois durant la seva participació en l'acció de l'Exèrcit Popular republicà, des de la lleva, la formació, fins a la batalla de l'Ebre, basant-me en els seus diaris. Així, després, podria comparar les seves experiències (tant pel que fa al recorregut dels llocs, campaments on van estar, fronts on van lluitar, els sentiments dels autors envers la situació que estaven vivint...), seguint paral·lelament la seva vida durant aquell període d'anys i veure si en algun moment van coincidir o van estar a prop.

D'aquest recorregut en faria un mapa, i hi assenyalaria els espais (els “racons” del títol) més rellevants per a cadascú, que relacionava amb episodis que potser més van marcar als personatges durant els dos o tres anys de guerra. D'aquests llocs volia buscar fotos fetes durant l'època i després, basant-m'hi, tornar-les a fer jo, buscant el mateix punt des d'on van ser fetes les originals. Em semblava interessant veure, a través d'imatges, com han canviat els llocs per on van passar durant el seu camí cap al front: el seu barri, els carrers on vivien, els pobles i campaments on van fer la instrucció militar, què veien des de les trinxeres, etc. Com era llavors l'espai, el seu entorn?, com ho van veure ells? I com és actualment?, com el veig jo?

Després arribaria el moment de reflexionar, de treure conclusions, de veure com dues persones del mateix barri van viure la mateixa situació. Volia descobrir si ho van fer de maneres diferents o semblants, i poder saber què va fer cada un després de la Guerra Civil, saber com va afectar les seves vides.

L'últim objectiu que em vaig proposar era realitzar un suport per a tot el material aconseguit en forma de projecte d'exposició amb les fotografies, tant les trobades als arxius com les fetes per mi, intercalant-les amb fragments del treball i cites textuais dels diaris de cada un dels dos protagonistes de les històries. També va quedar oberta la possibilitat d'aconseguir dur-la a la pràctica.

1.3 Metodologia

Aquest apartat, més que una descripció del mètode que he seguit, consta del meu diari de treball, on he anat apuntant que feia cada mes. He triat aquesta manera de mostrar la feina realitzada perquè he considerat que valia la pena compartir amb qui llegeixi el treball i pugui entendre com he arribat fins al final, les dificultats que anaven sorgint i les meves sensacions. A més, ha estat una ajuda per anar-me marcant objectius a curt termini a mesura que avançava el treball; i poder preveure el que em quedava.

Maig:

- Lectura del diari personal de l'Enric Torra i Badia, *La meva guerra i la meva captivitat*, adaptat i mecanografiat per Manuel Canals Castellví, on l'autor narra en primera persona les seves vivències a la Guerra Civil Espanyola, des de la lleua i els camps d'instrucció fins al final de la guerra, quan torna a casa després d'uns mesos de captivitat.

- Primera visita a l'Arxiu Històric del districte de Sants-Montjuic, on he trobat fotografies del carrer Riego (a prop d'on va viure l'Enric) i els voltants, és a dir: la plaça d'Osca i l'estació de Sants, que és el punt de partida del recorregut. He triat les que van ser fetes el més a prop possible dels anys 1930, no hi havia gaire per triar.

També he obert les caixes d'en Josep Guinovart, plenes de documents, cartes... que van ser donades a l'Arxiu. Entre tots els papers he trobat molts escrits a mà sobre la seva vida, dividida en etapes; m'he quedat amb el gruix de vint pàgines que parlen sobre la seva experiència a la guerra. També he fet còpies d'algunes fotografies que estaven guardades en un sobre. Algunes de carnet, i altres fetes per ell a prop de Lleida, quan estava al camp d'aviació.

Juny:

- Primera sortida a “refer” fotos. He triat tres o quatre fotos de les que vaig trobar a l’Arxiu i he fet fotografies des del mateix lloc on van ser captades uns seixanta o setanta (o fins i tot més) anys abans. N’he fet una del carrer Riego vist des de la carretera de Sants, una de la Plaça d’Osca, que hauria quedat millor si m’haguessin deixat pujar a un pis al que he trucat, i una del carrer Sant Antoni. Aquesta última l’he fet des del terrat de l’edifici número 1-3 del carrer Galileu, on l’Enrique i l’Herminia, que viuen al 9è 3a, m’han acompanyat:

- Continuo amb la lectura del diari personal de Josep Guinovart i vaig prenent nota del seu recorregut.

- He marcat en un gran mapa turístic de Catalunya (Enciclopèdia Catalana) els recorreguts dels dos protagonistes del meu treball, i m’he adonat que necessitaria massa temps per poder visitar tots els pobles que he senyalat, ja que alguns estan molts separats entre ells. Per tant, he decidit de mirar-m’ho bé i escollir els racons més representatius en els records d’aquests dos homes i reduir-ho a dos caps de setmana.

Juliol:

- A través de la meua mare m’he posat en contacte per correu electrònic amb en Pep Camps, pintor i escultor. A més a més porta un Estudi de Disseny d’Exposicions i Museografia que ha realitzat Centres d’Interpretació de la batalla de l’Ebre *Hospitals de Sang*, *Soldats a les trinxeres* i *Els internacionals a la batalla de l’Ebre*, que formen part del projecte “Espais de la batalla de l’Ebre” del Memorial Democràtic. Després d’uns dies intentant quedar, al final ens hem trobat al seu pis-taller-espai de treball.

M’ha explicat la seva feina i els seus projectes actuals. Li he parlat del meu treball i llavors m’ha ajudat a definir la part de l’exposició, que no tenia gaire clara. Ens hem mirat alguns projectes d’exposicions que ell o algú amb qui treballa ha fet perquè jo pugui elaborar per a la meua exposició un de semblant. Tornarem a quedar quan jo ho tingui tot preparat (textos, fotos, mapes...) per poder muntar l’exposició amb l’ordinador (disseny gràfic, maqueta...).

Agost:

- He anat redactant gran part del meu treball, però com que durant les vacances d’estiu no he estat gairebé a Barcelona, ha estat molt difícil poder fer les rutes que tenia previstes, i per tant

hauré d'esperar a tenir les fotografies que ja hauria d'haver fet per acabar d'enllestir el projecte d'exposició.

- Lectura del llibre *La batalla del Ebro*, de Jorge MARTÍNEZ REVERTE, que m'ajudarà a posar en el context el relat de l'Enric, i situar-lo en un lloc i dia exactes. Gràcies a aquest llibre, d'on també he extret mapes i esquemes de les ofensives on va participar, he pogut fer-me una idea del que va ser la batalla a nivell tàctic, i com es va desenvolupar des dels dos bàndols.

- Estic buscant d'una sala on es puguin fer exposicions, només per poder basar-me en algun espai real a l'hora de fer el projecte. Possible: Sala d'exposicions del Centre Cívic de les Cotxeres de Sants.

Octubre:

- Continuo redactant. Ja tinc enllestits els resums dels dos diaris, esplaiant-me en la part de la guerra en què van estar a Catalunya, és a dir des que s'incorporen a l'Exèrcit Popular fins que s'acaba la lluita (a un el capturen, l'altre ha de fugir).

- El meu pare, la Sara i la Mercedes m'han acompanyat amb cotxe d'excursió a la Terra Alta. Hem visitat l'exposició *115 dies* del Centre d'interpretació de la batalla de l'Ebre de Corbera, on he "refet" fotos del Poble Vell, que va ser bombardejat i encara en queden les runes. A Gandesa no he pogut visitar el Centre d'Estudis de la Batalla de l'Ebre (CEBE), on hi ha una exposició permanent sobre la famosa batalla, ja que era tancat. He fet més fotografies a la serra de Pàndols i a Miravet. Se'ns ha fet fosc i no he pogut fer res més, per això possiblement hauré de tornar per passar per Rasquera, ja que és des d'on l'Enric va sortir cap al front.

- Excursió per terres del Segre amb el meu pare. Hem visitat Cervera, i després les serres Sant Corneli, Carreu i Boumort. Les trinxeres d'aquesta zona van estar ocupades algun dia per en Josep i els seus companys de Madrid. N'he fet fotografies des dels pobles que en Josep esmenta en el seu relat: Abella de la Conca, Orcau, Sant Romà... Hem arribat fins a Tremp, des d'on es veu tota la vall i el pantà de Talarn.

- He anat al camp de golf de Sant Cugat del Vallès, on va haver-hi un camp d'instrucció militar de l'Exèrcit Popular. L'Enric hi va ser durant uns mesos, aquí va viure les seves primeres experiències de la guerra. He fet les fotografies basades en unes de l'any 1937.

- He fet una visita al que va ser el Camp d'aviació de Celrà. Està senyalitzat i hi ha marcat un recorregut al voltant del que ara són camps dedicats al cultiu de la planta ornamental arbrada.

He fet fotos dels refugis i del que crec que va ser el polvorí on s'emmagatzemaven els projectils.

Novembre:

- Trobada amb en Joan Manuel Parisi, director del Secretariat d'Entitats de Sants, Hostafrancs i la Bordeta, on va treballar amb en Josep Guinovart els últims anys que aquest visqué. El va conèixer personalment i van ser molt amics. M'ha explicat com era: les seves inquietuds, idees, activitat, caràcter... També m'ha proporcionat una font que em servirà de gran ajuda per entendre què va ser l'Ateneu Enciclopèdic que tant va entusiasmar en Josep: un treball de fi de màster d'un estudiant de París sobre aquesta entitat cultural de Sants, que encara està en procés de síntesi i de traducció al català per a poder publicar-lo en format llibre breu, editat pel Secretariat.

-He dedicat totes les estones que he pogut a redactar la memòria del treball. Tot i que ja ho havia anat fent els mesos anteriors, havia donat més importància als altres àmbits més pràctics.

-Una altra possible sala per a l'exposició: la sala polivalent (pot acollir reunions, conferències, exposicions i altres) del nou espai de l'Arxiu Històric Municipal del districte de Sants-Montjuic, inaugurada l'octubre del 2010.

-He intentat contactar amb la Unió Esportiva de Sants perquè vull parlar amb algú que conegués l'Enric Torra, però no ho he aconseguit ni per via correu electrònic ni anant al local de l'entitat.

Desembre:

-Últims retocs (això ja quasi està acabat!): algunes fotos que he trobat a última hora, com la de l'emplaçament original de l'Ateneu Enciclopèdic Sempre Avant a la cantonada del carrer Riego amb el carrer de Sants. També dues que marquen el punt de partida del recorregut d'en Josep Guinovart: les dels edificis *Jaume I* i *Roger de Llúria* al Campus de la Ciutadella de la Universitat Pompeu Fabra, que des de la seva construcció el 1880 eren una caserna militar, i durant la Guerra Civil va ser rebatejada amb el nom de Caserna "Carles Marx", i l'estació del Nord.

-He estat treballant amb el Joan Lou al local de DeBarris a Gràcia. **És una cooperativa de treballadores i treballadors que gestiona publicacions locals periòdiques (com *l'Independent de Gràcia*, *La Veu de Montcada i Reixac*, *L'Espurna Revista de pensament, història i***

cultura...), edita llibres i agendes, produeix material gràfic, rètols i impressions digitals. En dos dies hem editat les fotos que tenia triades per a l'exposició, tant les fetes per mi o les extretes d'arxiu, que hem escanejat. A més a més hem fet un esbós del que podria ser un plafó del projecte d'exposició, que tindrè enllestida aviat, espero. Gràcies als coneixements del Joan en el programa informàtic *photoshop* també he fet la portada del treball.

-Després de dos o tres mesos, he tornat a quedar amb en Pep Camps. Aquest cop hem començat amb el projecte d'exposició a partir del plànol de la sala de l'AMDSM. La primera tarda no hem pogut acabar per culpa del temps i alguns problemes tècnics, però tot està molt encaminat (ja tenim el primer espai dissenyat) i en la pròxima trobada tot anirà molt més ràpid.

-Finalment, després d'una tarda i un vespre de feina intensa davant de la pantalla de l'ordinador d'en Pep, hem aconseguit acabar el disseny dels suports de l'exposició de fotografies! Estic molt satisfeta amb el resultat, i mil cops agràida a en Pep. Ara em toca redactar les parts del projecte que expliquen la significació de cada part, ja que darrera de cada cosa que hem fet i ha uns motius estètics, i fins i tot simbòlics.

-Comença el compte enrere: tinc tres dies per acabar els petits detalls: fitxes dels documents annexos, ajuntar tots els documents en un de sol sense que s'alteri l'estructura, revisar, paginar, imprimir... i entregar. Punt.

1.4 Organització del treball

El meu treball de recerca l'he dividit en dos blocs: el primer és la part de les vides, les experiències, la història, els recorreguts de l'Enric i el Josep. Comença amb una breu introducció al context històric de la Guerra Civil que va tenir lloc a Espanya entre l'any 1936 i el 1939, i continua amb la part central: els resums dels dos documents originals, escrits pels protagonistes.

En la segona part descriu l'exposició que vull dur a terme: el text que hi haurà, el projecte formal basat en un de real que hipotèticament hauria de presentar si el volgués dur a la pràctica, i una maqueta d'aquest, basant-me en una sala. Tot això fent abans una breu ressenya del que les persones que es dediquen a dur a terme aquest tipus de projecte cultural tenen en compte a l'hora de fer-ne una.

2 RECORDS: DUES VIDES, UN PAISATGE I UNA GUERRA

2.1 Context històric: Guerra Civil

La Guerra Civil espanyola havia començat el juliol de 1936 arran d'un cop d'estat contra el govern de la Segona República, que no va tenir èxit del tot. Així com a alguns territoris del país van donar-hi suport, o s'hi van rendir (part occidental, amb Terol i Granada), d'altres van mantenir-se al costat de la República (zona oriental, incloent-hi Madrid, Santander i Bilbao). Així Espanya quedà dividida. Va iniciar-se una lluita que no acabaria fins al 1939, amb el triomf dels colpistes, els "nacionals", que van imposar una dictadura, amb el general Francisco Franco al capdavant. Catalunya estava dins de l'Espanya del govern republicà, i es va convertir (sobretot Barcelona) juntament amb Madrid en un símbol de la resistència als franquistes, ja que va ser de les últimes zones a ser ocupada.

Aquesta lluita va estar marcada per l'ocupació franquista progressiva dels territoris republicans. Al principi, després de fracassar en l'intent d'aconseguir Madrid, van conquerir part d'Andalusia, i el 1938 van recuperar Terol, que havia passat feia poc a mans republicanes.

l'abril del mateix any van avançar fins a la Terra Alta, les primeres terres de Catalunya que caurien quan els nacionals van atacar pel front d'Aragó.

La batalla de l'Ebre fou una ofensiva iniciada per l'exèrcit republicà amb la intenció de defensar València i Catalunya i reeixir el bàndol. A final del juliol del 1938 l'exèrcit republicà inicià una ofensiva per la zona de l'Ebre. La matinada del 24 al 25 de juliol es va travessar el riu, però la dura resposta de l'exèrcit nacional va fer iniciar la retirada el 15 de novembre, tot i l'èxit que semblava tenir al principi.

A partir d'aquí, la zona republicana començà a caure. El 23 de desembre del 1938 les tropes franquistes entraren per l'oest, el front del Segre: Tremp i Seròs caigueren sense trobar gaire resistència. Llavors avançaren per Catalunya, i en només dos mesos (gener i febrer del 1939) quedà tota ocupada fins a la frontera amb França. L'1 d'abril del 1939 va acabar la Guerra Civil, i començà un nou període polític: la dictadura de Francisco Franco Bahamonte, que va durar fins a la seva mort el 20 de novembre del 1975.

L'Organització de l'exèrcit republicà al principi de la lluita consistia en milícies i columnes, que depenien dels diferents sindicats i partits polítics que el formaven. Algunes d'aquestes eren el famós Cinquè Regiment comunista (que més tard seria l'11a Divisió), les milícies confederals anarquistes dels sindicats CNT i FAI. La falta de coordinació entre elles i les dificultats que això comportava en les batalles va fer que l'octubre del 1936 el Ministerio de Guerra del govern de la República dugués a terme una reorganització de les forces militars. Era molt difícil guanyar una guerra contra un exèrcit professional amb un format per milícies de voluntaris.

El nou exèrcit s'anomenaria Front Popular i a partir del febrer del 1937 va començar a funcionar. Constava de *Cossos*, en els quals hi havia diferents *Divisions* formades per les *Brigades Mixtes*. L'exèrcit, per tant, es basava en aquestes brigades mixtes de no més de 4.000 combatents, que comprenien quatre *Batallons* (en un primer moment organitzats segons sindicats i partits polítics). Cada batalló estava format per diverses *Companyies*. Les *Brigades Internacionals* estaven formades per voluntaris d'arreu del món.

2.2 Els diaris de l'Enric i el Josep

D'un barri, Sants, al Districte de Sants-Montjuic de Barcelona, neixen aquests dos camins. Dos recorreguts diferents per una mateixa guerra. Moments diferents de dues vides en una mateixa època. Dues percepcions diferents de la lluita des d'un mateix bàndol.

Dels diaris personals de l'Enric i en Josep he extret el seu record.

L'Enric Torra i Badia tenia divuit anys el 1938, quan es van organitzar els camps d'instrucció militar als districtes de Barcelona a causa de la necessitat de preparació dels joves que havien d'incorporar-se a l'Exèrcit Popular, quan la guerra estava en el punt més intens de lluita, s'apropaven temps difícils. El van cridar a "quintes", però per a ell haver d'assistir al vell velòdrom del barri cada dia a les quatre de la tarda per "*portar el pas, alinear-se, girar a dreta i esquerra, i tot a la veu d'un sergent tot tibat (...)*" no era un gran què. Allí es trobava amb els amics, i no s'ho prenia seriosament. De fet, fins llavors, la guerra no l'havia afectat gaire, a Sants tot seguia igual. Vivia prop de la plaça d'Osca amb la seva família, la seva germana i germans, feia algunes hores d'escrient a un taller mecànic i jugava a futbol a la Unió Esportiva de Sants el club del seu barri, del que a la seva família eren seguidors.

Però el dissabte 12 de març ell mateix va començar a formar part d'aquella guerra llunyana cada cop més propera. A les cinc de la tarda marxava amb una expedició cap a Pins del Vallès¹, en un tren que va sortir de l'estació de la plaça Catalunya equipat amb una cantimplora, un plat de llauna, una manta i un sac buit que faria servir de llit.

En aquest poble va començar la seva vida militar, instal·lat en un campament d'uns 2.000 joves, on compartia tenda amb vint persones, la majoria coneguts del barri. Tots van ingressar al 1r Escamot de la 1a Secció de la 15a Companyia. Hi va estar dos mesos rebent instrucció militar (diana, gimnàstica, teòrica...) cada dia, excepte els diumenges, que baixaven al poble a fer gresca, o venien les famílies a visitar-los, i alguns dies de permís que va aconseguir per una malaltia inventada. El 20 d'abril van cobrar el seu primer sou, dues-centes pessetes, i després d'esmorzar els feren tornar a Barcelona, des d'on va sortir unes hores més tard en un tren de l'estació de Sants, així que abans de marxar pogué passar per casa.

A la tarda arribaren a Salou. Els van fer dormir repartits en xalets on abans havien viscut feixistes, i que llavors estaven empresonats. Ell va dormir en una de les "casetes de bany" de fusta d'un balneari, que durant la primera nit s'incendiaren i van haver d'apagar. L'endemà els

---

¹ Ara Sant Cugat del Vallès, al Vallès Occidental. Durant la Segona República espanyola es van canviar els noms de tots els pobles amb noms de sants, o que contradiguessin la moral laica de l'Estat.

informaren que formaven part de la Divisió d'en Líster². Durant els vint dies que va estar en aquest poble va viure una experiència que el va fer adonar-se que tot allò era molt més seriós que els camps d'instrucció: l'afusellament de sis companys que havien robat objectes de les cases on havien dormit. Fins a l'últim moment tots van creure que era un simulacre per espantar-los, però no era cap broma: tots hi eren davant per presenciar com morien.

“A l'hora de repartir el sopar foren molt pocs els que anaren a buscar el ranxo, doncs fou tan gran la basarda que havien sembrat entre nosaltres, que havíem perdut tots la gana. El record d'aquells xicots, caiguts a la sorra se'ns clavava al cor. Cent pensaments passaven pel meu cap. Què dirien els familiars? Com se'ls hi diria? Es tornarien a repetir aquells fets? Qui fóra el pròxim? Què seria de nosaltres? Què ens esperava? Aquella nit vam dormir malament. Veia l'escamot apuntant als nois somrients. I els sorolls dels trets martellejaven una vegada i una altra el meu cervell.”*

La instrucció era més estricta. Aquí també van celebrar balls, partits de futbol, i l'Enric va fer la seva primera guàrdia. El 9 de maig el grup sortí de Salou en camions. No sabien ben bé a on, però anaven cap al front.

Van arribar a Camarles, on van passar la nit sentint el retronar de les granades i els canons. A la matinada els van repartir en batallons de la 1a Brigada de la Divisió d'en Líster. Ell ingressà en la Companyia del capità Garcia, la 2a del 3r Batalló. Restaren acampats fins el dia 20 de maig, quan amb queviures per a dos dies, un fusell amb cinc-cents *cartutxos* i dues bombes de *pinya* (de mà) pujaren en camions i emprengueren la marxa *“amb el natural nerviosisme i com sempre sens saber on anàvem”*.

Anaven a Biosca. Allí es reuniren tots i els anunciaren que el seu batalló havia estat escollit, és a dir: formarien en primera línia i començarien l'assalt. *“En acabar les paraules del nostre Capità, la joia entre els meus companys de la que parlava no es veia per enlloc. Ningú no tenia ganes de parlar ni comentar les paraules del Capità, però en canvi els veterans, talment semblava que els havien donat una bona notícia, que aniríem a una festa o alguna cosa per l'estil. De contents que estaven, llençaven els barrets enlaire tot cridant i rient-se de nosaltres”*.

De nou als camions, patiren un bombardeig enemic que va fer algun ferit.

---

² 11a Divisió del 5è cos de l'exèrcit. Enrique Líster, militant del Partido Comunista Español (PCE), fou un conegut militar durant tota la Guerra Civil. Va estar a la batalla de Madrid del 1937 al capdavant de la 1ª Brigada Mixta, i amb l'11ª divisió va suportar els combats de Guadalajara, [Brunete](#), [Belchite](#) i [Terol](#), que la convertiren en una de les més selectes del bàndol republicà.

*Les cites són textuals, però no les he reproduït exactament com foren escrites. He corregit algunes faltes d'ortografia i potser en algun cas d'expressió.

Castellserà (Lleida). Encara no havia carregat un fusell contra ningú, no havia llançat cap bomba, no havia estat ferit, però estava cansat d'aquella guerra que no entenia: *“Que diferents érem de quan vam sortir de Pins del Vallès. Aquells xicots riallers que cantaven, i feien barrila tan contents, ara eren soldats barbuts, cansats i bruts per la pols del camí. Serios el seu rostre, potser ja no recordaven si hi havia temps millors. Alguns fins i tot ja havien vessat la sang per aquesta obstinació folla, que porta als homes a destruir-se uns als altres.”*

Després d'una breu estada en aquest poblet, arribaren a Bellmunt d'Urgell, i el seu batalló s'instal·là damunt d'un turó, en un camp d'oliveres. Després d'un necessari descans, els van donar instruccions sobre l'Ofensiva de Balaguer³, que havien de dur a terme l'endemà, 26 de maig, a la matinada. Encara dormien quan la dita ofensiva començà sense la participació de la seva Divisió, *“i val a dir que no ens disgustàrem per aquest fet”*. La confusió creixia quan l'Enric i els seus companys reberen l'ordre de no baixar a ajudar i es van haver de quedar a mirar des del turó. Hi havia hagut un malentès tàctic entre els dos caps de Divisió que hi participaven, en Líster (superior de l'Enric) i el “Campesino”⁴, no gaire ben avinguts i que es negaven a col·laborar entre ells. L'ofensiva fracassà. El migdia següent els sobrevolà un avió enemic, al que tots deien “xivato”. Entengué què volia dir aquest nom quan a la tarda un núvol de bombarders (*“Cos a terra!”*, *“paves!”*⁵) els bombardejà. Li caigueren les bombes tan a prop que a cada crit d'un ferit, a cada explosió que l'aixecava un pam de terra sentia la mort acostar-se. Però a diferència de molts altres (es calculà que van morir dos-cents soldats i cinc-cents van ser ferits), ell en sortí il·lès. El 29 de maig tornaren a Castellserà, i l'11 van deixar enrere el poble en camions.

Després de viatjar tota la nit, els vehicles van parar a dos quilòmetres del Perelló (ja havien arribat a la província de Tarragona), on van acampar en un camp d'ametllers. Com que estava prevista una llarga estada en aquell lloc, per grups es van construir *xaboles* amb troncs, branques, fang, herba... això els va servir per distreure's i oblidar-se de per què eren allà. Orgullós del seu *“palau que fou l'admiració de tothom”*, el mes i mig que van estar acampats allà, l'autor i els seus companys van dormir sense mullar-se ni passar fred fins que alguns dels

---

³ Aquesta ofensiva formava part d'una maniobra republicana sobre Sort, Tremp i Balaguer, començà el 21 de maig del 1938, i va fracassar totalment. [Jorge Martínez Reverte, *La batalla del Ebro*, Planeta de Agostini, “Biblioteca Guerra Civil”. Aquesta és la font de molta de la informació en aquest escrit.]

⁴ Valentín González, “El Campesino”, nascut a Malcocinado a la província de Badajoz, Extremadura. Durant la República començà a militar al Partido Comunista Español. Durant la guerra lluità al *Quinto Regimiento* i la Divisió 46. Va lluitar a les batalles de Guadalajara, Belchite, Teruel, i més tard a la de l'Ebre. No tenia gaire bona fama, i va ser destituït el juliol del 1938. Llavors va fugir a l'URSS, d'on també va intentar sortir cap a Iran. Després d'estar en un camp de treball, el 1949 s'exilià a França. Morí a Espanya el 1983.

⁵ Possiblement avions Heinkel, de la legió Còndor.

veterans els el van destruir. Allí rebé instrucció militar pràctica, com tàctiques i simulacres de combat, i teòrica. Van ser dies en certa mesura agradables: gresca els diumenges, bon menjar, dutxes cada quinze dies... I per fi rebé notícies de la família: *“estaven tots bé”*. El 9 de juny cobrà la primera mesada en campanya, 350 pessetes, uns 2,10 euros.

“Durant els últims dies d'estar en aquest poble, donaren l'ordre d'evacuar a rereguarda a tots els que tenien sarna. Així que fórem molts els que menjàvem amb les culleres i bevíem en les cantimplores dels infectats, per si teníem la sort de poder ser també allò que deien d'un sarnós, i que se'ns emportessin a rereguarda. Malgrat tots els esforços i que la sarna diuen que és molt contagiosa, no hi hagué ningú que pogués assolir el seu propòsit.”

D'allà van marxar el 21 de juny i el matí següent estaven acampant als voltants de Rasquera (Tarragona) on van ser-hi dos dies, el just per descansar una mica, ja que la matinada de l'endemà començava l'ofensiva de l'Ebre, on havien de participar. El *comissari polític*⁶ els va fer-se una promesa: *“-Hem de complir la consigna sigui com sigui. Per tant, calçats o descalços, farts o afamats, vestits o sense vestir, abans de dues setmanes hem d'estar prenent cafè a Saragossa”*. Més d'un la complí, però no exactament com haguessin volgut. En fer-se fosc, començà la marxa a peu cap a la riba de l'Ebre.

Hi arriben a mitja nit. Riu Ebre, 25 de juliol de 1938, 00.15. Milers de barques foren llançades allora al riu des de diferents punts, i el creuaren. *“L'Ofensiva de l'Ebre havia començat”*.

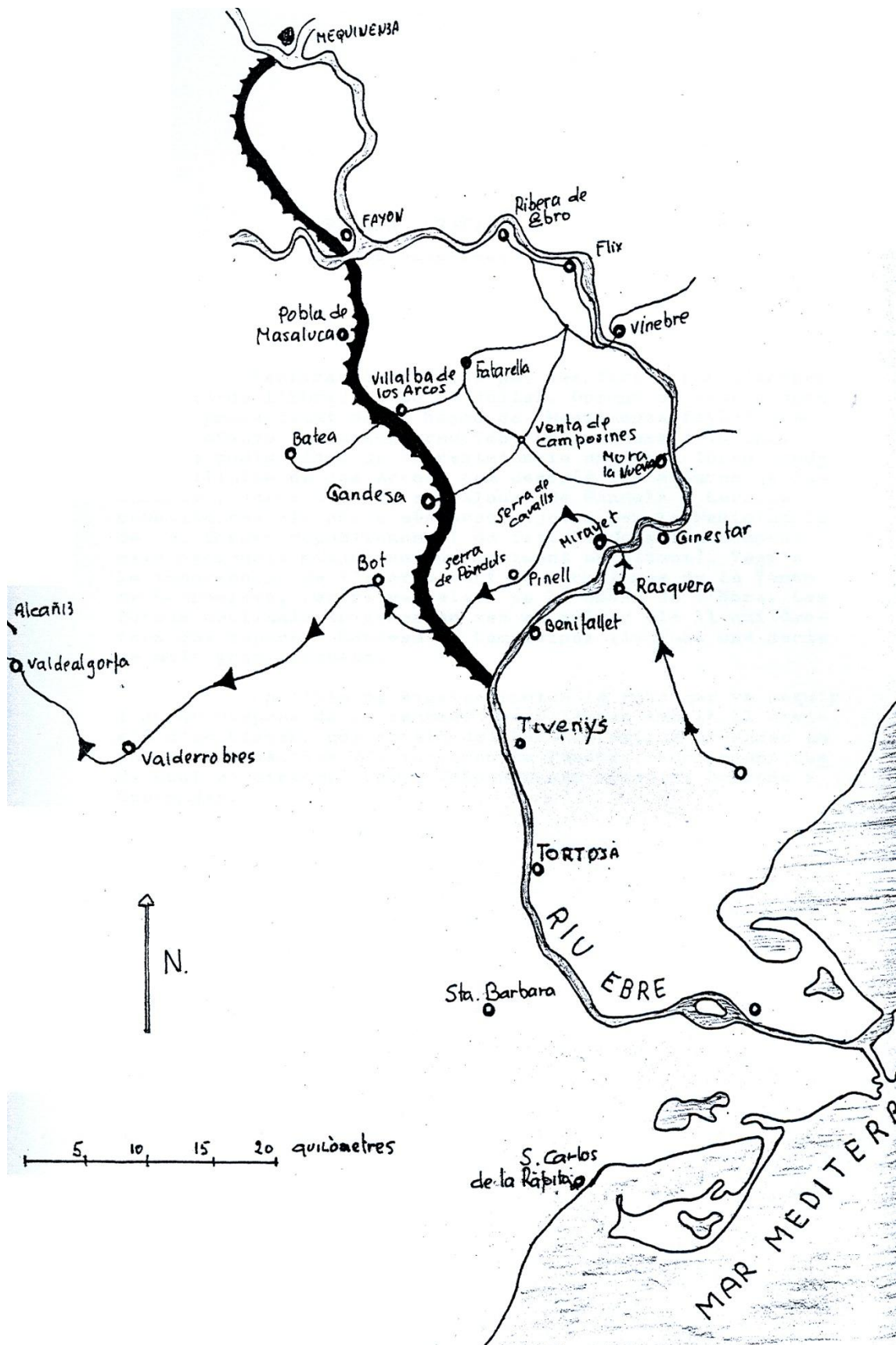
Ja que l'Enric va formar part de l'11a Divisió, probablement estigués en el V cos de l'exèrcit, la part central, que va atacar molt a prop de Rasquera, entre Miravet i Benifallet..Va embarcar en segona posició, quan clarejava. Entre els trets que venien de l'altra banda van aconseguir pujar a la barca els set que formaven l'esquadra. *“En aquells moments alguna cosa dintre meu va canviar. Mentre que anàvem avançant amb la barca i malgrat el fort tiroteig, la cridadissa alentadora i el dolor dels ferits; el meu estat de coratge era comparable al del més valent dels combatents. [...] Em sentia amb una valentia i una força sobrenatural i que no era pas per l'afany de defensar una causa que no sentia, i que m'obligaven a defensar.”* Van ser els primers en ser descoberts pels franquistes, i van rebre un foc intens des del Pinell i de Benissanet. A la meitat del riu un projectil va tombar la barca. Amb la càrrega de municions, bombes, fusell, i pala que duia, no va servir de res que intentés sortir a la superfície, s'enfonsava sense remei. Va perdre el coneixement després d'uns eterns minuts lluitant dins l'aigua. I va despertar

---

⁶ Els comissaris polítics eren una figura introduïda amb la reestructuració de l'Exèrcit Popular. Eren persones que servien de suport moral als components de les brigades, i controlaven que tot anés segons el previst.

penjat d'un arbre, cap per avall. El capità García havia vist caure l'embarcació i el va salvar. Només un home més dels que anaven amb ell havien sobreviscut.

Mentre l'Enric creuava el riu inconscient, l'ofensiva continuava amb maniobres de diversió a Amposta, Mequinença, que feien separar forces als enemics de l'altra riba. La part central de l'atac fou entre Riba-roja i Flix, Ascó, Móra d'Ebre... Les barques constantment creuaven el riu, defensat pels franquistes. Centenars eren enfonsades en cada atac, i la majoria de soldats no van tenir la sort de ser salvats. El corrent s'enduia riu avall cossos cap al mar. Només era el principi d'una batalla que va durar fins el novembre; la més gran que ha tingut mai lloc a Espanya.

MAPA DEL RECORREGUT DE L'ENRIC EN EL PAS DE L'EBRE, DIBUIXAT PER ELL MATEIX.

La Companyia es va reorganitzar, i sense trobar resistència van avançar fins a Miravet. Buit. *“Ni rastre dels Nationals”*. Amb un tros de roba que substituïa una sabata que havia perdut en algun moment del pas del riu, després de fer nit al bosc va aconseguir arribar fins a la serra de Cavalls. Allí van enterrar presoners italians. El 27 de juliol uns avions van bombardejar Corbera una estona que havien anat al poble, on no hi havia ningú. *“El pànic fou general. Les bombes queien per tot arreu, esclatant esfereïdorament amb un soroll ensordidor, aixecant núvols de fum i polseguera, i enderrocant les cases que tocaven. [...] El poble quedà més de la meitat enderrocada, i els carrers d'aquell poble, en què quasi tothom es dedicava a la vinateria, semblaven veritables rius de vi, de tant que es va vessar, omplint de flaire tot el poble.”*

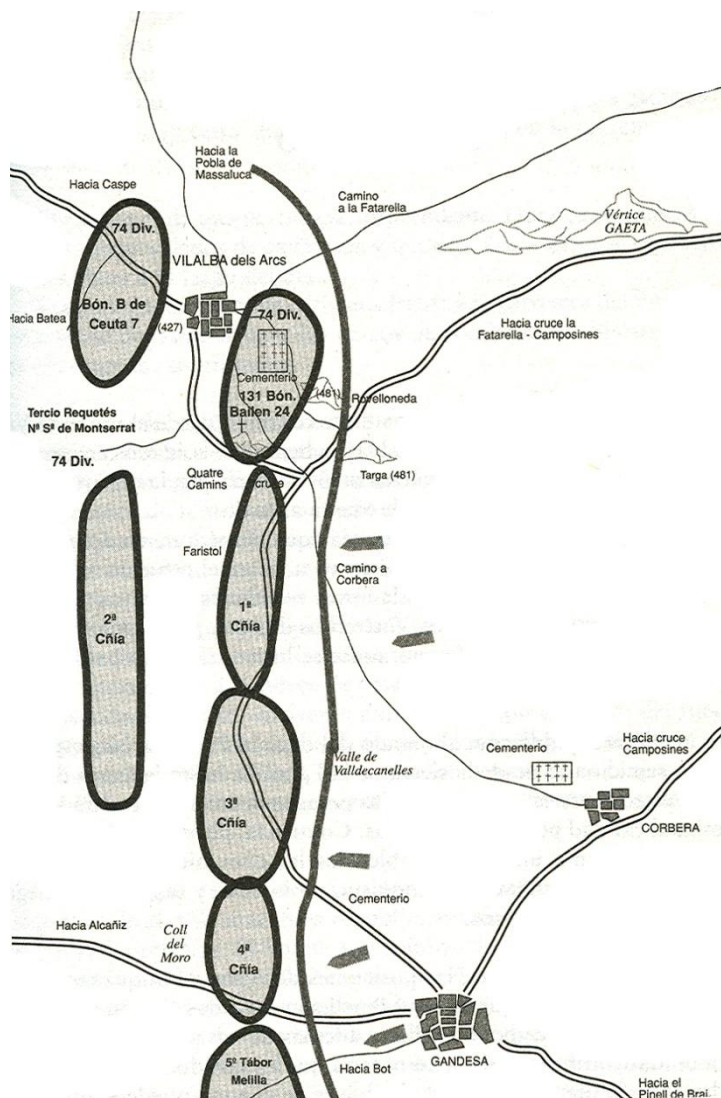
Altre cop a la Serra, mentre feia guàrdia a la nit veia Gandesa, encara en mans dels nacionals que entraven i sortien del poble amb camions i armes pesants.

Es dirigien a Pinell, camp a través, quan des d'un turó proper els començaren a disparar. Es van disposar a *“conquerir-lo”*. Però va ser més difícil del que semblava; tant que ni amb bombes de mà ho aconseguiren, i després de tres intents van tocar retirada. En tornar a formar el batalló, la meitat dels cinc-cents que eren al principi eren morts o ferits. Desmoralitzats, deixaren enrere el poble per anar a la serra de Pàndols.

Van acampar al peu de la muntanya, i a trenc d'alba enfilaren el camí al cim *“escollint i prenent posicions estratègiques”*. Les diferents companyies anaren formant un cordó al llarg de la serra. Possiblement es trobava a prop de la cota 626. Davant per davant hi havia, en la mateixa posició, les tropes franquistes. *“En primeres hores de la tarda em tocava a mi estar en guàrdia, la qual mentre hi havia llum de dia la fèiem estirats a terra en posició de bocaterrosa i amb el fusell a la cara apuntant contínuament cap endavant. [...] Feia una estona que restava en el post de guàrdia tot observant les muntanyes del davant, quan vaig veure una figura que tot sortint de les posicions nacionals, i de la dreta segons el meu punt de mira, s'esmunyia muntanya avall en direcció al rierol. Era un soldat carregat de cantimplors [...] Li va costar una bona enrabiada del capità i amenaces del caporal, però va ser incapaç de disparar contra aquell noi.*

“El dia 30 de juliol fou l'últim dia per a mi d'estada al front i un dels més angoixosos”: Al matí quinze bombarders descarregaren sobre ells intensament, i hi tornaren al migdia, aquest cop amb més punteria i provocant moltes més baixes. Encara no havien tingut temps de refer-se quan dispararen des de les posicions contràries. Enmig d'un núvol de pols i fum, l'olor de pólvora i sang i el soroll de les bombes i els crits, l'Enric intentava escriure als seus pares. Però de seguida aparegueren *“una altra vegada en el cel els avions carregats de mort i metralla”*.

Aquest últim atac, que els va encertar de ple, va acabar de desanimar la majoria dels que seguien vius. Per això, quan els soldats franquistes⁷ van arribar, alguns, entre ells l'Enric, s'hi entregaren. Al sortir de les seves posicions reberen algun tret dels que es quedaven a la seva divisió.

DEFENSA FRANQUISTA DAVANT ELS ATACS REPUBLICANS (DEL 29 AL 31 DE JULIOL)

FONT: F. Estrada Vidal, *Los que estuvimos en la Batalla del Ebro*, Janzer, Barcelona, 1972, p.91.

Més tard van saber que els soldats que els havien "capturat" eren del 5è regiment de Burgos. Amb trens de càrrega i fent parades al final del dia per dormir en presons, garatges i patis dels pobles de Bot (on van viure en tan sols una nit el contraatac republicà i la tornada dels nacionals, tancats en una habitació), Vallderoures, Alcanyís, Saragossa (on van complir la

⁷ Possiblement de la 84 divisió franquista, a les ordres de Yagüe, que van conquerir la cota 626 de la serra de Pàndols el 30 de juliol del 1938, després de creuar el riu Canaletes

promesa feta setmanes enrere de prendre's un cafè, tot i que no servit per qui els hauria agradat), Logronyo i Bilbao.

El van tancar al camp de concentració de Corbán, Santander. Durant tres mesos menjà en una llauna de conserva rovellada, dormí amb milers de puces enganxades al cos, patí la sarna, va aconseguir sortir oferint-se voluntari per treballar, i aprofità per fer petits negocis amb el menjar que comprava i passava d'amagat. El 6 de novembre va marxar, escollit per formar part d'un batalló que construïria ponts i carreteres pels voltants: Caldes de Besaia, Portnansa, Casar de Periedo. Va viure el final de la guerra des del bàndol franquista. Al cap d'uns set mesos passà unes proves, tot i que no sabia escriure a màquina, per a fer d'*escrivent* a la Plana Major, la secció tàctica, a Santander. Finalment, el 30 de maig del 1940 va tornar a Barcelona per sempre, llicenciat i amb un premi a la laboriositat, concedit només a cinc homes del seu grup.

En Josep Guinovart i Grau es va afegir a l'Exèrcit Popular voluntàriament als 26 anys, a través d'una crida del partit on ell militava PSUC (Partit Socialista Unificat de Catalunya), amb set dels seus companys de l'Ateneu Enciclopèdic "Sempre Avant" de Sants⁸, una associació cultural de la qual era membre i en dirigia la secció d'*Estudis econòmics, polítics i socials*. Al grup que van incorporar-se en aquell moment, el març del 1937, per potenciar i promoure l'exèrcit que s'acabava de formar, els van anomenar "els deu mil del PSUC".

Els van concentrar a tots a la Caserna "Carles Marx"⁹, darrera de la Ciutadella. De l'estació del Nord, a Barcelona, un tren els dugué a Monstó, un poble d'Aragó a 50 quilòmetres de Lleida, i

---

⁸ L'Ateneu Enciclopèdic *Sempre Avant* de Sants fou inaugurat l'agost de 1933, i es va establir en un edifici que ocupa la cantonada de la Carretera de Sants (núm. 46-50) i el Carrer de Riego (núm.2). Va ser una associació cultural, científica i literària on es feren cursos, xerrades, conferències... Reclamava el "*dret a una societat millor, moralment i materialment, [...]*" i el deure de tots a contribuir-hi, com consta en un dels butlletins publicats amb motiu de la seva inauguració. Els creadors varen ser uns cinquanta membres de l'*Agrupació excursionista Sempre Avant* (1930), que volien fer alguna cosa més que practicar un esport junts. Ja havien fet actes socials i culturals, tenien una biblioteca i una "Secció de Cultura Física", i ganes de trobar un local on poder ampliar l'entitat com a casal del barri. L'Ateneu va ser molt actiu durant els tres primers anys des de la seva fundació, però l'activitat va minvar molt a partir de 1936, quan començà la Guerra Civil, i molts dels membres van marxar al front. Finalment, el 1939, l'últim dirigent de l'associació, Josep Insa Prades, va haver de destruir tota la informació emmagatzemada al local a causa de l'entrada de les tropes franquistes a Barcelona. El 29 d'abril de 1939 la Falange Española, partit únic franquista, hi va establir la secció femenina local. [Hugues CALVET-LAUVIN, *L'Ateneu Enciclopèdic Sempre Avant de Sants: Histoire d'une institution de culture populaire dans un quartier ouvrier de Barcelone, 1933-1939*]

⁹ Edificis *Jaume I* i *Roger de Llúria*, atribuïts a l'arquitecte Coronel Saturnino Rueda. L'Ajuntament de Barcelona va construir aquesta caserna militar el 1887, després de la conversió de la fortalesa de la Ciutadella en parc públic, per a compensar al Ministeri de Guerra, ja que aquest n'havia cedit els terrenys. L'expansió de la ciutat amb motiu de l'enderrocament de les muralles de la ciutat entre 1854 i

des d'allà amb camions arribaren a Sena. El comandant Escrich¹⁰ els explicà el funcionament del seu batalló “*especial i de xoc*”: anirien on els necessitessin. Alguns van abandonar abans de començar. Dos dies més tard van anar al front de la serra d'Alcubierre, a les muntanyes de San Mateo, davant de Zuera. Durant els dos mesos d'estada a les trinxeres, en “*terra de ningú*”, el van nomenar caporal.

D'allà els dugueren a Selgua, fins llavors ocupat per milicians de la CNT (Confederación Nacional del Trabajo, sindicat d'ideologia anarquista) d'Aragó. A l'església d'aquest poble s'havia instal·lat el magatzem del seu batalló, i s'hi va trobar la Maria, la seva esposa, que amb altres dones se'n cuidaven. Mentre eren allà van muntar un campament, que van anomenar “Campament García Lorca”, al costat del camp d'aviació de Lleida, a prop d'Alfés, i s'hi van traslladar amb el 4t Batalló d'Aviació “especial”. A ell el van nomenar sergent de la Secció de Transmissions, i va poder-ne escollir els soldats. La Maria va marxar a Puigvert de Lleida. De tant en tant, el Josep l'anava a trobar.

“A l'altre costat del Camp d'Aviació hi havia un batalló, el 2n, que el formaven voluntaris de diverses ideologies i sense molta disciplina, que repercutia en les guàrdies que feien del camp d'Aviació, fins que vàrem fer la guàrdia nosaltres, i s'acabà que els camions sortissin quan volien i sense fulla de ruta. El primer dia de la nostra guàrdia (que per cert em tocà a mi de xef) hi hagué un ferit-xofer, per no voler aturar-se per ensenyar la fulla de ruta.”

Al cap d'un temps de pràctiques van aixecar el campament i agafaren un tren de Lleida a València. Van estar uns mesos anant amunt i avall, esperant destinació cap al front. Però després de passar per Mora de Rubielos, Alcázar de San Juan, Almeria i la universitat de Cervera, el van tornar a enviar a Aragó, al poble de Saidí, com a comandant de la Secció de Transmissions. El poble està situat a la vora del riu Cinca. Els mesos que van ser allà van ser durs, perquè al poble de Ballobar, a l'altra riba, hi “manava” la CNT. En el front d'Aragó les milícies d'aquest sindicat es resistiren a unir-se a l'Exèrcit Popular, que intentava unificar totes les forces militars republicanes, ja que això significava renunciar a la seva manera d'organitzar les milícies, i per això va haver-hi enfrontaments entre el grup de Ballobar i el batalló d'en Josep.

1868, l'Exposició Universal de 1888 i la construcció de l'Eixample segons el Pla Cerdà va fer que aquests ocupessin dues illes de l'Eixample i la façana que dona al parc fos destinada als habitatges, compartint així l'ús militar i urbà fins a la transformació en edificis del campus de la Ciutadella de l'Universitat Pompeu Fabra el 1996. L'edifici Jaume I va ser remodelat el 1996 per Esteve Bonell i Josep M. Gil, i el Roger de Llúria, l'any 2000 per Josep Martorell, Oriol Bohigas i David Makay.

¹⁰ En aquells moments Escrich (Francesc de P. Escrig) era cap de comunicacions de Catalunya (Correus i Telègrafs). Abans de la guerra havia estat candidat del Partido d'Extrema Izquierda Federal, juntament amb Àngel Samblancat, Sediles, Ramón Franco, germà de Francisco Franco.

Un dia passejant per Saidí es trobà a coneguts del barri que venien amb “una expedició de les quintes de Barcelona”: “Isidre Casas dels Mobles Casas de Sants, (...) en Magí Benedito (que era de l’Ateneu i CNT)(...). També en Josep Flor, gravador de vidre, ens coneixíem de quan anàvem a ballar.” Algú li demanà “enxufe” per poder tornar a casa, d’altres no s’hi van atrevir.

Mesos més tard fou enviat a Balaguer, i d’allà al camp d’aviació de Celrà (a catorze quilòmetres de Girona) com a Xef de Protecció de Vol. Aquest camp va ser el que va recollir els grans avions de la flota aèria de l’exèrcit republicà. També se n’hi van construir, per evitar el bloqueig aeri d’Alemanya i Itàlia. Era la base principal dels bombarders Katiuska per proveir el front d’Aragó, i lloc per a reentrenar pilots i fer pràctiques de vol.

“El nostre comés era: una caseta a l’extrem del camp, telèfon, amb guàrdia permanent, en que avisaven dels observatoris de la costa i de Vidreres, de l’entrada d’avions vinents de Mallorca. Tocàvem la sirena d’alarma perquè tots els pilots, mecànics, ametralladors, etc. anessin al refugi. Jo sortia amb uns prismàtics per localitzar-los, avisant abans tres pilots d’avions de caça (generalment eren soviètics) perquè sortissin i s’enfilessin ben amunt, fent-los-hi senyals amb uns panells que posàvem al camp (...).”

MAPA DEL RECORREGUT ACTUAL PER PODER VISITAR EL QUE FOU CAMP D'AVIACIÓ DE CELRÀ

El 16 d’abril del 1938 va rebre l’ordre de presentar-se al Centre d’Incorporacions de Barcelona, ja que havia estat nomenat sergent d’Infanteria d’Aviació. Allà s’hi trobà amb un amic i company de l’Ateneu, el Josep Plaza, que havia sortit amb ell des de Barcelona mesos enrere.

Van marxar cap al *“comandament general de l’Exèrcit de l’Est amb el coronel Galán, germà de Fermín Galán¹¹”* a Montgai, la frontera d’Aragó amb Catalunya, a l’alçada de Tremp. A ell el destinaren a la 32 Divisió, que es trobava al poble de Montclar, *“a una brigada que no recordo el nombre”*.

S’hagué de desplaçar fins a Abella de la Conca, i des d’allà cap al front. Les trinxeres estaven a les serres de Sant Corneli, Carreu i Boumort, a la carena davant de l’embassament de Talarn, una posició molt perillosa. Era a prop dels pobles de Sant Romà, Herbasabina i Orcau. Ell era el sergent de Transmissions. S’encarregava, amb dos soldats madrilenys, a comunicar la zona amb el comandament superior a través d’una centraleta de telèfons, a protegir i vigilar el material, i a reparar el cablejat quan es tallava la comunicació. Per defectes d’instal·lació, les conseqüències del mal temps, o per sabotatge. A part d’aquesta missió, també va haver de lluitar.

“Els dos companys madrilenys eren molt simpàtics i voluntariosos, però tenien la costum o norma, que quan ens donaven el xusco, se’l menjaven tot, de seguida. Deien <<hoy comemos, mañana ya veremos>> i a nosaltres ens admiraven per la paciència de guardar, o força de voluntat, deien.”

Després de bastant temps de continus atacs de morter que rebien de la plana de Tremp, en Josep marxà altre cop cap a Barcelona, a l’*Escola Políticomilitar del Partit* del passeig Reina Elisenda, a Sarrià, per assistir a un curs de preparació.

De camí es creuà amb un camió que duia paquets d’ajut cap al front d’on ell tornava, i dins hi viatjava la Maria, la seva dona. Així com ell s’havia allistat a l’exèrcit, ella treballava com a responsable d’ajut als ferits a l’hospital instal·lat al Pavelló de Romania construït a Montjuïc amb motiu de l’Exposició Internacional de 1929.

Durant el mes que assistí al curs rebé una acurada formació, *“quasi a contra-rellotge”* sobre temes relacionats amb el contingut i significat de la guerra, la missió i la conducta que haurien de tenir els i les combatents tant al front com a la rereguarda. Després d’un examen que feren els vuitanta alumnes, fou seleccionat per a assistir a un *“curs superior especial”*. No el va acabar perquè va haver de marxar d’imprevist.

---

¹¹ Francisco Galán va tenir un paper important en el bàndol republicà. El seu germà, Fermín Galán, va ser un capità que va estar al capdavant de la revolta de Jaca (Osca) del 12 de desembre de 1930 contra la dictadura de Primo de Rivera i la monarquia espanyola. El van afusellar dos dies més tard. Quan es va instaurar la Segona República va ser considerat un heroi.

El van dur amb cotxe fins a prop de Reus: al Mas de Plana, una masia que albergava una escola políticomilitar. Aquest cop, però, no hi anava a fer cap curs, ell hi havia estat cridat per formar, no per ser format. El director havia estat ingressat a un sanatori, i la plaça que quedava lliure l'ocuparia ell. Un dels antics professors, en José Sandoval¹², de Madrid, va passar a ser el nou director, i en Carrió, de Granada, i ell, els professors. Ell tractaria els temes de Catalunya. *“Tots els alumnes eren del front de guerra, eren uns curssets d'un mes de duració, amb un temari estudiat de conferències, col·loquis i com aplicar-los a la pràctica, ja que s'havia de cuidar molt bé la rereguarda, la unitat dels combatents amb la població.”* Hi participaven uns seixanta homes i dones, que separaven per petits grups que facilitaven la cooperació entre les persones de diferents nivells de capacitat d'assimilació del contingut. Eren mesos intensos, amb exàmens, reunions, pràctiques... Però els i les alumnes també s'ho passaven bé banyant-se a la bassa utilitzada per regar el camp d'arbres fruiters que envoltava la gran masia.

Era l'estiu del 1938. Aquell juliol va ser el juliol del pas de l'Ebre. En Josep el va viure des de l'escola, així com totes les batalles que el van seguir. Estaven al costat del camp d'aviació de Reus, i els bombardejos se sentien molt a prop. El front estava a uns 50 quilòmetres.

Arran dels bons resultats que va donar l'escola que ell i els seus companys havien tirat endavant, van decidir separar-los perquè dirigissin una escola cadascú: en Sandoval fou destinat a la de Sarrià, on en Josep havia estudiat mesos enrere; en Carrió es quedà a Reus; i ell aniria a Manresa, a organitzar-ne una de nova creació. El projecte no s'arribà a realitzar, ja que la retirada estava a prop. A causa del fracàs de l'Ebre, s'hagueren de traslladar a Calafell provisionalment, i més tard hagueren de tornar a Barcelona.

“Fou una etapa del curs de la guerra, per a mi molt important, que gradualment va anar superant-me. Hi hagueren dues coses: la d'estimular-me al veure la confiança que posaven en mi, ja que m'encarregaven sempre un treball molt fort, que sempre veia com a superior al que em considerava apte, que els meus coneixements eren inferiors. Això feia que fes un gran esforç per superar-me, i estar al nivell que corresponia al treball.”

Ja que no estava al front de guerra (...), procurava ésser digne dels que lluitaven amb les armes a la mà, fent el màxim esforç, per donar el màxim profit (...).”

---

¹² José Sandoval Moris. A la fi de la guerra, va fugir (o el “varen treure”, com diu en Josep en el seu relat) del camp de concentració de Saint Cyprien (França), i va marxar cap a la URSS. He llegit que va participar a l'Exèrcit Roig com a guerriller voluntari durant la Segona Guerra Mundial, i que va formar part del comitè Central del PCE. Va tornar a Espanya clandestinament el 1962, i poc després va ser detingut a Madrid. Després de deu anys de presó, seguí amb la lluita del seu partit. [José Sandoval, *Una larga caminata. Memorias de un viejo comunista*, Muñoz Moya Editores Extremeños.]

Quedaven dos dies per a l'arribada de les tropes nacionals a Barcelona. Els va passar a casa, amb la Maria, assistint a trobades al local d'"el Partit" a Sants, on hi trobà tot de cares noves, que li anaren presentant. Tots i totes sabien que la situació era greu, començaren a preparar l'evacuació, i amb la seva dona decidiren, per si passava alguna cosa *"que cadascú es salvés"*. El 25 de gener del 1939 al matí, en Josep s'incorporava al Servei d'Informació de Vallvidrera. Eren quatre companys fent tornos de vigilància, instal·lats en un petit quarter sota la carretera que ve de Sant Pere Màrtir. S'alternaven per observar des d'allà dalt com els franquistes s'apropaven a la ciutat i incendiaven el Port. El matí següent marxaren d'aquell lloc i anaren a la seu del PSUC del barri d'Horta per informar de la imminent i inevitable ocupació franquista que seria assolida el migdia d'aquell 26 de gener del 1939. Tothom havia iniciat la retirada. Ells van agafar el cotxe de l'escola i també fugiren. Deixaren enrere el passeig de Sant Joan, ple de gent. Es barrejava tot: la desbandada dels combatents, algunes barricades que aviat van ser abandonades, assalts de grans magatzems (*"la gana que es passava va fer moltes coses"*), ferits que sortien com podien dels hospitals, i enmig, a contracorrent, els soldats que avançaven per envair els carrers. Els artillers, indecisos davant d'una Barcelona que no oposava resistència, ja havien preparat les armes.

El cotxe avançà per la carretera de la costa. Pensaren tot el viatge en la possibilitat de bombardeig. Blanes, Arenys de Mar... *"No ens detinguérem fins arribar a la ciutat de Girona"*.

A Girona s'hi concentrava tothom qui fugia. Civils i militars. Van dormir a l'escenari d'un teatre, ple a vessar, i durant el dia següent estigueren buscant algú que els digués què fer. El seu següent destí era Figueres, per ajudar a organitzar l'exili a França de totes aquelles persones. Abans de marxar, va trobar-se la Maria. S'explicaren tot el que els havia passat des de l'últim cop que s'havien vist, contents de saber-se vius. Després cadascú hagué de respondre a les seves responsabilitats. Tots dos havien d'anar cap a Figueres, però ella amb un grup de persones ferides. Es retrobaren l'endemà, al menjador d'"el Partit". Va ser un dia intens, de recollida d'aliments, de bombes i edificis que queien, colgant sota les runes tothom que s'hi havia refugiat, sovint companys i companyes, amics, amigues, conegudes o coneguts, matant. La Maria fugí cap a França amb camió, però ell s'hi quedà algun dia més. La ciutat s'anava buidant, i finalment en Josep també marxà, deixant-la *"assolada"*. Creuà la frontera amb França el 12 de febrer de 1939, per El Portús.

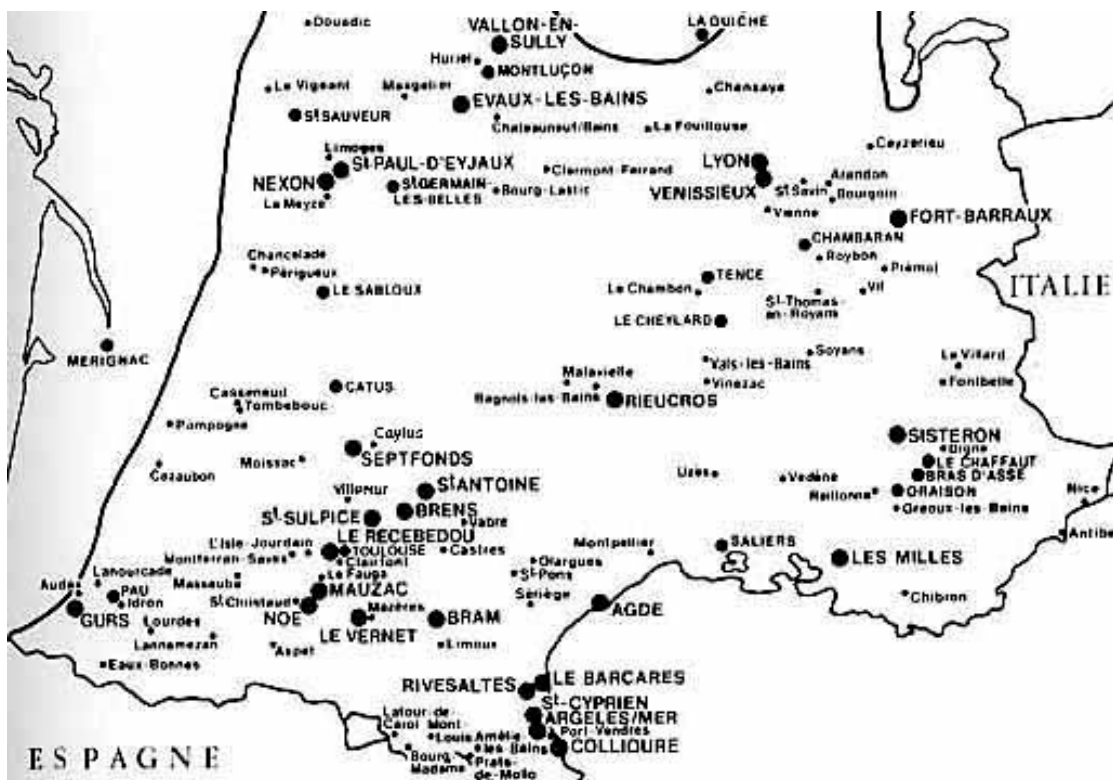
"Fou un èxode dramàtic. Arribàrem a un altre país, un altre món."

La fi de la guerra significà l'exili. Un exili de camps de concentració. Primer el van col·locar al camp construït pel govern francès al poble d'Argelès-sur-mer. Immediatament el portaren a

Agde, hagué de treballar en una companyia militar al de Saint-Cyprien, d'on s'escapà i la policia francesa el tornà a internar un cop capturat. Al fugir cap a Bèlgica es refugià a La Réole i Limoges. Passà per Liborne, Narbonne, Port Vendres, Perpinyà...

l tornà a Espanya, on no l'esperaven: arribà a Reus, però fou descobert i estigué uns mesos en un camp de concentració franquista a Madrid. D'allà, algú que el coneixia el va ajudar a sortir-ne com a "inútil". Finalment, el maig del 1941 pogué retornar a Barcelona. En la clandestinitat participà amb el PSUC al comitè que el seu partit formava amb ERC i els sindicats UGT (Unión General de Trabajadores) i CNT (Confederación Nacional del Trabajo).

L'abril del 1947, va ser detingut i empresonat preventivament a la presó Model, abans de ser jutjat per un Consell de guerra el 13 d'octubre de 1948, en el marc d'un procés d'uns altres noranta-cinc membres clandestins del PSUC. El 1949 sortí de la presó o "Galeria Correccional", com en deien.

CAMPS DE CONCENTRACIÓ A FRANÇA PELS ESPANYOLS EXILIATS DURANT LA GUERRA CIVIL I LA DICTADURA FRANQUISTA
FONT: <http://todoslosrostros.blogspot.com>

3 RACONS: L'EXPOSICIÓ DE FOTOGRAFIA

3.1 La museografia

La museografia agrupa totes les tècniques que fan funcionar un museu o una exposició, temporal o permanent, des de la concepció de la idea, la proposta, el projecte, fins a la realització d'aquest projecte. Té en compte moltes coses i per tant hi intervenen molts factors, tant tècnics, científics, com artístics, lingüístics, etc. Depenent del tipus d'exposició n'hi haurà de més importants que d'altres: l'arquitectura i la disposició de l'espai, la restauració d'obres, el disseny gràfic, l'adequació del contingut i el text al tipus de públic, la il·luminació, l'escenografia, l'ambientació.

3.1.1 Parts a tenir en compte a l'hora de fer una exposició

COL·LECCIÓ

- Definició
- Increment
- Documentació
- Recerca
- Conservació

ARQUITECTURA

- Espai
- Accessos i circulacions
- Instal·lacions

EXPOSICIÓ

- Guió de contingut
- Suports físics

DIFUSIÓ I COMUNICACIÓ

- Definició del públic
- Serveis
- (Activitats)
- Instal·lacions

SEGURETAT, RECURSOS HUMANS

RECURSOS ECONÒMICS

AVALUACIÓ FINAL

3.1.2 Tipus d'exposició: l'exposició temàtica

Una exposició temàtica serveix per mostrar, donar a conèixer al públic un contingut, normalment molt concret. Té una funció didàctica.

Com he dit, en una exposició es barregen molts elements que fan que la realització d'aquesta exposició requereixi diferents tipus de treball. Jo m'he centrat en dos aspectes, que són els que m'han semblat més importants en aquest tipus d'exposició, i més concretament en el meu projecte d'exposició, que són els suports físics de la informació i la manera de fer arribar al públic aquesta informació:

Per aconseguir captar l'atenció de la persona que assisteix a l'exposició s'han de tenir en compte diferents elements que sovint es barregen.

Ha de ser molt visual, i ha de ser fàcil definir-ne les parts. Això és possible mitjançant grans imatges al principi de cada etapa en què l'exposició està ordenada (tant per la cronologia de l'època en què es basa o la personal si té contingut biogràfic, importància...), acompanyada d'altres més petites que la contextualitzin. També ajuden els títols grans i que es vagin desgranant en subtítols diferenciats entre ells pel color, posició, separació del text en columnes, tipus de lletra...

L'ordre ha d'estar ben definit, i si és necessari, marcar un recorregut clar, tot i que a vegades, si no cal un ordre per entendre la informació, es pot deixar llibertat perquè cadascú segueixi i la interpreti seguint una lògica diferent.

És molt important donar a entendre un missatge, provocar sensacions que facin arribar no només un text i una informació objectiva, sinó que també impliquin la persona visitant subtilment. Es pot aconseguir una sensació de desordre alternant un documental en pantalles que s'encenen i s'apaguen sense ordre, o determinar l'atmosfera amb la llum, o amb música de fons.

Els suports on hi haurà la informació exposada poden ser els següents:

- Plafons de cartró o vinils adhesius retolats: làmines adhesives de gran format sobre la paret que contenen la informació bàsica i principal de l'exposició (text conductor, fotografies, esquemes, mapes...)

- Plafons “retroil·luminats”: vinils translúcids adherits a un material transparent amb llum fluorescent darrere. Tant en vitrines, panells...)
- Vitrines: normalment amb suport al terra, per exposar objectes, llibres, documents...
- Monitors on es reproduïxen audiovisuals, imatges o presentacions.
- Projeccions des d’un projector sobre una paret o pantalla (imatges, audiovisuals...)
- Pantalles interactives on el visitant pot participar tocant la mateixa pantalla o amb eines interactives.

3.2 El projecte d'exposició

Aquest projecte està basat en el treball de recerca *Els racons del record*, que consta de la lectura de dues experiències personals a la Guerra Civil espanyola.

La intenció és mostrar el recorregut a través del relat d'aquests dos homes, i il·lustrar-lo amb fotografies de l'època, i també d'actuals que es basin en les primeres, intentant captar la mateixa imatge setanta anys més tard.

Per tant, és una barreja de fotografia i història. Però una història a petita escala, la de dos homes del mateix barri, que en el mateix context van viure vides totalment diferents.

3.2.1 Plànols i zonificació

L'exposició està pensada per ser allotjada a la sala polivalent de l'Arxiu Municipal del Districte de Sants-Montjuic, de recent inauguració aquesta tardor 2010, situat al soterrani de la seu del Districte de Sants-Montjuic, al carrer de la Creu Coberta, 104.

L'espai expositiu està dividit en tres zones, com es pot observar en els plànols següents de la planta.

3.2.2 Disseny dels suports expositius

Plànol dels tres alçats dels plafons del projecte. Més endavant es parlarà dels continguts textuais i significatius.

Amb el treball s'adjunta un CD amb el disseny de l'exposició en format PDF, així com les fotografies recollides en els tres plafons dels quals consta.

[Projecte d'exposició \(hipervincle al document\)](#)

3.2.3 Contingut textual

Aquí comença la part de text de l'exposició. És una síntesis de la lectura dels dos escrits que he tingut a les mans per a realitzar el treball de recerca. Està dividida en tres grans blocs que s'acullen als tres espais que hem diferenciat en la sala on es vol dur a terme l'exposició: La joventut dels dos protagonistes, el període de guerra (el recollit dels diaris), i les vides a partir de la fi de la lluita. La primera i l'última part són un context per a situar els personatges: l'edat que tenien quan es va incorporar a l'exèrcit, les seves inquietuds personals abans de les experiències que ens expliquen en els relats, i com aquestes els van marcar a posteriori.

La part central, més completa, i on hi ha també més contingut tant textual com fotogràfic és el recorregut que van seguir el Josep i l'Enric els anys de Guerra. En el text principal es recull la història pròpiament dita, però les imatges ens narren un altre recorregut: el geogràfic, què veien, i què veurien ara. A més, s'hi ha afegit cites que reflexen el recorregut personal, íntim, de cadascú: com ho veien, com ho vivien, com els afectava. Això últim serà molt important a l'hora de veure com va ser la vida de després per a un i l'altre.

els RACONS del RECORD

ESPAI 1.

INTRODUCCIÓ (Àmbit 1)

D'un barri, Sants, al Districte de Sants-Montjuic de Barcelona, neixen aquests dos camins. Dos recorreguts diferents per una mateixa guerra: la Guerra Civil Espanyola. Dues percepcions diferents de la lluita des d'un mateix bàndol: el republicà. Moments diferents de dues vides en una mateixa època.

Dels diaris personals de l'Enric Torra i Badia i en Josep Guinovart i Grau recuperem el seus **records**, que ens duren als **racons** de Catalunya per on van passar al llarg del seu recorregut, que va ser únic en cadascú, però per als dos important.

JOVENTUT - INCORPORACIÓ A L'EXÈRCIT POPULAR (Àmbit 2)

Enric

L'Enric, tot i que va nèixer al carrer del Gai, actual Moianès, des de ben petit vivia al carrer Premià, a prop de la plaça d'Oscà, amb la seva família, la seva germana i germans. Feia algunes hores d'escrient a un taller mecànic i jugava a futbol a la Unió Esportiva de Sants, el club del seu barri, del que a la seva família eren seguidors.

Tenia divuit anys el 1938, quan es van organitzar els camps d'instrucció militar als districtes de Barcelona a causa de la necessitat de preparació dels joves que havien d'incorporar-se a l'Exèrcit Popular, quan la guerra estava en el punt més intens de lluita. S'apropaven temps difícils. El van cridar a "quintes" per formar part del grup d'instrucció situat a l'antic velòdrom de Sants, on hi va anar cada tarda durant quatre mesos.

Es va incorporar a la guerra quan amb prou feines acabava la seva adolescència. Ell i els seus companys van formar part de la "lleua del biberó", els participants més joves que lluitarien al front.

Josep

Va néixer el 1911. De petit va viure al carrer Maria Victòria, prop de la Farga de Sants, amb el seu pare que era forner, la seva mare, el seu germà i la seva germana, dos i sis anys més joves que ell respectivament. Als catorze anys es va matricular a l'Escola d'Arts i Oficis i Belles Arts de Barcelona, per fer escultura. A l'edat de dinou anys ja exercia l'ofici d'ebenista.

Va fer el servei militar a Menorca, i quan tornà el 1933 fou un dels impulsors i dirigents de l'*Ateneu Enciclopèdic "Sempre Avant"*, una associació cultural, científica i literària que provenia d'un agrupament excursionista del barri. També va ser, des de ben jove, militant de les Joventuts Comunistes i del PSUC (Partit Socialista Unificat de Catalunya) des dels seus inicis.

El març de 1937 just es posava en marxa l'Exèrcit Popular, sorgit de l'organització de les milícies que hi havia fins llavors lluitant al front, quan s'hi va afegir voluntàriament en Josep, juntament amb set companys de l'Ateneu, amb una crida coneguda com "els deu mil del PSUC". Tenia vint-i-sis anys.

ESPAI 2

(Part central, més important, més amplia.)

GEOGRAFIA DE LA SEVA GUERRA (Àmbit 3)

Enric

El dissabte 12 de març ell mateix va començar a formar part d'aquella guerra llunyana cada cop més propera. Aquest dia va sortir amb una expedició en tren de l'estació de la plaça Catalunya equipat amb una cantimplora, un plat de llauna, una manta i un sac buit que faria servir de llit. Anaven al camp d'instrucció militar de Pins del Vallès (Sant Cugat), instal·lat al camp de golf del poble. Feien diana, gimnàstica i teoria cada dia excepte els diumenges, que baixaven al poble a fer gresca, o venien les famílies a visitar-los, i alguns dies de permís que va aconseguir per una malaltia inventada.

Dos mesos més tard tornà a Barcelona. Però el mateix dia que va arribar, un tren l'esperava a l'estació de Sants. Marxava definitivament al front: ja no tornaria fins que la guerra no hagués acabat. Feren una parada de vint dies a Salou, on va passar a formar part de l'11a Divisió del 5è cos de l'exèrcit (la Divisió d'en Líster). D'allí uns camions els van portar a Camarles, i dies

més tard a Biosca, on es reuniren tots i els anunciaren que el seu batalló havia estat escollit per formar en primera línia i començar l'assalt.

“En acabar les paraules del nostre Capità, la joia entre els meus companys de la que parlava no es veia per enlloc. Ningú no tenia ganes de parlar ni comentar les paraules del Capità, però en canvi els veterans, talment semblava que els havien donat una bona notícia, que aniríem a una festa o alguna cosa per l'estil. De contents que estaven, llençaven els barrets enlaire tot cridant i rient-se de nosaltres”.

Entre bombardejos arribaren a Castellserà (Lleida). Encara no havia carregat un fusell contra ningú, no havia llançat cap bomba, no havia estat ferit, però estava cansat d'aquella guerra que no entenia. D'allà els van dur a Bellmunt d'Urgell, on havien de participar a l'Ofensiva de Balaguer, que fracassà per culpa d'un malentès entre els comandaments. Tornaren a Castellserà, i l'11 van deixar enrere el poble i anaren cap a Perelló. L'estada va ser llarga, hi rebé instrucció militar pràctica, com tàctiques i simulacres de combat, i teòrica. El 9 de juny cobrà la primera mesada en campanya, 350 pessetes, uns 2,10 euros.

“Que diferents érem de quan vam sortir de Pins del Vallès. Aquells xicots riallers que cantaven, i feien barrila tan contents, ara eren soldats barbuts, cansats i bruts per la pols del camí. Serios el seu rostre, potser ja no recordaven si hi havia temps millors. Alguns fins i tot ja havien vessat la sang per aquesta obstinació folla, que porta als homes a destruir-se uns als altres.”

D'allà van marxar el 21 de juny i el matí següent estaven acampant als voltants de Rasquera (Tarragona) on van descansar una mica, ja que la matinada de l'endemà començava l'ofensiva de l'Ebre, on havien de participar. En fer-se fosc, començà la marxa a peu cap a la riba de l'Ebre.

Hi arriben a mitja nit. Riu Ebre, 25 de juliol de 1938, 00.15. Milers de barques foren llançades alhora al riu des de diferents punts, i el creuaren. L'Ofensiva de l'Ebre havia començat.

Ja que l'Enric va formar part de l'11a Divisió, probablement estigués en el V cos de l'exèrcit, la part central, que va atacar molt a prop de Rasquera, entre Miravet i Benifallet. Va embarcar en segona posició, quan clarejava.

“En aquells moments alguna cosa dintre meu va canviar. Mentre que anàvem avançant amb la barca i malgrat el fort troteig, la cridadissa alentadora i el dolor dels ferits; el meu estat de coratge era comparable al del més valent dels combatents. [...] Em sentia

amb una valentia i una força sobrenatural i que no era pas per l'afany de defensar una causa que no sentia, i que m'obligaven a defensar."

Van ser els primers en ser descoberts pels franquistes, i van rebre un foc intens des del Pinell i de Benissanet. A la meitat del riu un projectil va tombar la barca. S'enfonsava sense remei. Va perdre el coneixement i va despertar penjat d'un arbre, cap per avall. El capità García havia vist caure l'embarcació i el va salvar. Només un home més dels que anaven amb ell havien sobreviscut.

Mentre l'Enric creuava el riu inconscient, l'ofensiva continuava. Les barques constantment creuaven el riu, defensat pels franquistes. Centenars eren enfonsades en cada atac, i la majoria de soldats no van tenir la sort de ser salvats. El corrent s'enduia riu avall cossos cap al mar. Només era el principi d'una batalla que va durar fins el novembre; la més gran que ha tingut mai lloc a Espanya.

La Companyia es va reorganitzar, i van avançar fins a Miravet, i després fins a la serra de Cavalls. El 27 de juliol uns avions van bombardejar Corbera, ell hi era.

"El pànic fou general. Les bombes queien per tot arreu, esclatant esfereïdorament amb un soroll ensordidor, aixecant núvols de fum i polseguera, i enderrocant les cases que tocaven. [...] El poble quedà més de la meitat enderrocada, i els carrers d'aquell poble, en què quasi tothom es dedicava a la vinateria, semblaven veritables rius de vi, de tant que es va vessar, omplint de flaire tot el poble."

Arribaren a la serra de Pàndols, on les diferents companyies anaren formant un cordó al llarg de la serra. Davant per davant hi havia, en la mateixa posició, les tropes franquistes.

El trenta de juliol quinze bombarders descarregaren sobre ells intensament durant tot el matí, i els enemics dispararen des de les posicions. Els últims atacs els van encertar de ple, i van acabar de desanimar la majoria dels que seguien vius. Per això, quan els soldats franquistes van arribar, alguns, entre ells l'Enric, s'hi entregaren. Al sortir de les seves posicions reberen algun tret dels que es quedaven a la seva divisió.

"El dia 30 de juliol fou l'últim dia per a mi d'estada al front i un dels més angoixosos"

Josep

Es reuní amb tots els companys que marxaven al front a la caserna militar "Carles Marx", al costat de la ciutadella, anomenada així des dels inicis de la guerra. El tren sortí de l'estació del Nord. La seva primera experiència va ser al front d'Aragó, a la Serra d'Alcubierre, no gaire lluny de Lleida. Era membre d'un batalló "especial", el 4t Batalló d'Aviació. Havien d'estar disposats a anar allà on se'ls necessités. Alguns van abandonar abans de començar. Després de dos mesos a les trinxeres hagué de marxar cap a Almeria, i no gaire després tornà a l'Aragó, on hi havia problemes amb milícies anarquistes que es negaven a unir-se a l'exèrcit, ja que no volien renunciar a la seva organització.

Mesos més tard fou enviat a Balaguer, i d'allà al camp d'aviació de Celrà, a catorze quilòmetres de Girona, com a *Xef de Protecció de Vol*. Aquest camp va ser el que va recollir els grans avions de la flota aèria de l'exèrcit republicà: els Katiuska. També se n'hi van construir, per evitar el bloqueig aeri d'Alemanya i Itàlia.

"El nostre comés era: una caseta a l'extrem del camp, telèfon, amb guàrdia permanent, en que avisaven dels observatoris de la costa i de Vidreres, de l'entrada d'avions vinents de Mallorca. Tocàvem la sirena d'alarma perquè tots els pilots, mecànics, ametralladors, etc. anessin al refugi. Jo sortia amb uns prismàtics per localitzar-los, avisant abans tres pilots d'avions de caça (generalment eren soviètics) perquè sortissin i s'enfilessin ben amunt, fent-los-hi senyals amb uns panells que posàvem al camp (...)."

A l'abril el seu següent destí va ser el front de l'Est, a les serres de Sant Corneli, Carreu i Boumort, prop dels pobles d'Abella de la Conca, Sant Romà, Herbasabina i Orcau i l'embassament de Talarn, Tremp. Va seguir amb la tasca de transmissió d'informació, que semblava dominar. Aquest cop s'encarregà d'una centraleta de telèfons enmig de la trinxera. Amb dos companys de Madrid comunicaven la zona amb el comandament superior, protegien i vigilaven el material, i reparaven el cablejat quan es tallava la comunicació per tempesta o sabotatge.

"Els dos companys madrilenys eren molt simpàtics i voluntariosos, però tenien la costum o norma, que quan ens donaven el xusco, se'l menjaven tot, de seguida. Deien <<hoy comemos, mañana ya veremos>> i a nosaltres ens admiraven per la paciència de guardar, o força de voluntat, deien."

Una mica més d'un any després d'haver-se incorporat a la lluita armada, en sortí. Aquí començà una etapa de formació. Tant d'alumne com de professor. Va assistir a dos cursos organitzats pel seu partit polític a Barcelona, d'on el van seleccionar per a donar classes a una escola políticomilitar instal·lada en una masia, el Mas de la Plana, a Reus.

“Tots els alumnes eren del front de guerra, eren uns curssets d'un mes de duració, amb un temari estudiat de conferències, col·loquis i com aplicar-los a la pràctica, ja que s'havia de cuidar molt bé la rereguarda, la unitat dels combatents amb la població.”

Era l'estiu de 1938. Aquell juliol va ser el juliol del pas de l'Ebre. En Josep el va viure des de l'escola, així com totes les batalles que el van seguir. Estaven al costat del camp d'aviació de Reus, i els bombardejos se sentien molt a prop. Amb el fracàs del pas de l'Ebre, la fi de la guerra es va precipitar. Havia de seguir amb la seva activitat com a formador a la rereguarda, aquest cop amb la creació d'una escola a Manresa, però el projecte es va haver d'interrompre, i va tornar a Barcelona.

“Hi hagueren dues coses: la d'estimular-me al veure la confiança que posaven en mi, ja que m'encarregaven sempre un treball molt fort, que sempre veia com a superior al que em considerava apte, que els meus coneixements eren inferiors. Això feia que fes un gran esforç per superar-me, i estar al nivell que corresponia al treball.

Ja que no estava al front de guerra (...), procurava ésser digne dels que lluitaven amb les armes a la mà, fent el màxim esforç, per donar el màxim profit (...).”

Va passar els últims dies de la Segona República a casa. La seva dona Maria (amb qui havia tingut algun contacte casual al llarg dels últims mesos que els dos havien estat implicats al front i la rereguarda), ell, i la resta de companys i companyes de Sants del “Partit” sabien que la situació era greu, i començaren a preparar l'evacuació.

El 25 de gener del 1939 al matí, en Josep s'incorporava al Servei d'Informació de Vallvidrera. Instal·lats en un petit quarter feien torns de vigilància. S'alternaven per observar des d'allà dalt com els franquistes s'apropaven a la ciutat. El matí següent marxaren d'aquell lloc per informar de la imminent i inevitable ocupació franquista, que seria assolida el migdia d'aquell 26 de gener del 1939. Tothom havia iniciat la retirada. Ells també fugiren amb cotxe.

La fi de la guerra significà l'exili. Un exili de camps de concentració. Les tropes franquistes van prendre Barcelona sense trobar resistència. El cotxe no va parar fins arribar a Girona. Hi passà la nit dormint en un teatre. Abans de marxar es trobà la Maria, que també se n'anà cap a

Figueres, on es retrobaren. Van ser tres o quatre dies dia intensos, de recollida d'aliments, de bombes i edificis que queien, colgant sota les runes tothom que s'hi havia refugiat, sovint companys i companyes, amics, amigues, conegudes o coneguts, matant. Creuà la frontera francesa amb camions el 12 de febrer de 1939, per El Portús.

"Fou un èxode dramàtic. Arribàrem a un altre país, un altre món."

ESPAI 3

(Breu resum de la vida després de la guerra: postguerra i democràcia)

QUÈ SE'N VA FER D'ELLS? (Àmbit 4)

Enric FI DE LA LLUITA: LA CAPTURA

Capturat el 30 de juliol del 1938, a la Serra de Pàndols, el portaren en direcció Santander. Amb trens de càrrega i fent parades al final del dia per dormir en presons, garatges i patis dels pobles de Bot (on van viure en tan sols una nit el contraatac republicà i la tornada dels nacionals, tancats en una habitació), Vallderoures, Alcanyís, Saragossa, Logronyo i Bilbao.

El van tancar al camp de concentració de Corbán, Santander. Durant tres mesos menjà en una llauna de conserva rovellada, dormí amb milers de puces enganxades al cos, patí la sarna, va aconseguir sortir oferint-se voluntari per treballar, i aprofità per fer petits negocis amb el menjar que comprava i passava d'amagat. El 6 de novembre va marxar, escollit per formar part d'un batalló que construïria ponts i carreteres pels voltants: Caldes de Besaia, Portnansa, Casar de Periedo. Va viure el final de la guerra des del bàndol franquista. Al cap d'uns set mesos passà unes proves, tot i que no sabia escriure a màquina, per a fer d'*escrivent* a la Plana Major, la secció tàctica, a Santander. Finalment, el 30 de maig del 1940 va tornar a Barcelona per sempre, llicenciat i amb un premi a la laboriositat, concedit només a cinc homes del seu grup.

Josep FI DE LA LLUITA: L'EXILI

Primer el van col·locar al camp construït pel govern francès al poble d'Argelès-sur-mer. Immediatament el portaren a Agde, hagué de treballar en una companyia militar al de Saint-Cyprien, d'on s'escapà i la policia francesa el tornà a internar un cop capturat. Al fugir cap a Bèlgica es refugià a La Réole i Limoges. Passà per Liborne, Narbonne, Port Vendres, Perpinyà...

I tornà a Espanya, on no l'esperaven: arribà a Reus, però fou descobert i estigué uns mesos en un camp de concentració franquista a Madrid. D'allà, algú que el coneixia el va ajudar a sortir-ne com a "inútil". Finalment, el maig del 1941 pogué retornar a Barcelona. En la clandestinitat participà amb el PSUC al comitè que el seu partit formava amb ERC i els sindicats UGT (Unión General de Trabajadores) i CNT (Confederación Nacional del Trabajo).

L'abril del 1947, va ser detingut i empresonat preventivament a la presó Model, abans de ser jutjat per un Consell de guerra el 13 d'octubre de 1948, en el marc d'un procés d'uns altres noranta-cinc membres clandestins del PSUC. El 1949 sortí de la presó o "Galeria Correccional", com en deien.

"DESENLLAÇOS"

Enric

Al tornar a Sants, poc a poc tot va començar a ser com abans. Havien canviat algunes coses, la guerra no va deixar res ni ningú indiferent, i menys algú com l'Enric, que l'havia patit en primera línia de foc. Però durant els anys següents a aquesta experiència ell es va anar retrobant amb el que havia deixat enrere. La Júlia Eulàlia Alborch, la Laia, una antiga amiga, ara era la seva xicota, i més endavant seria la seva dona.

Va tornar a fer-se soci de l'Unió Esportiva de Sants, el club de futbol on havia jugat de jove, i al que estaria lligat tota la seva vida: el 1950 el llavors president del club Josep Giró el va cridar perquè fos membre del Consell Directiu. El 1955 i fins el 1985 va ser "delegat permanent". També va exercir de tresorer, secretari general i fins i tot entrenador ocasional. Va recollir la història del seu club en el llibre *U.E. de Sants: 75 anys*, publicat el 1998.

Per la seva trajectòria de dedicació a l'entitat esportiva va rebre diferents reconeixements, com la insígnia d'or del mateix Consell el 1975, la medalla d'argent de la Federació Catalana de Futbol el 1976, o una distinció per part de l'Associació Catalana de Dirigents de Futbol.

Va morir el 29 de maig del 2007, havent escrit abans bona part dels seus records en forma de memòries.

Josep

A en Josep la guerra el va marcar profundament. L'exili, la dictadura, la repressió, la mort del seu pare i el seu germà... A part de forjar-li un caràcter dur i agre, una personalitat contundent a l'hora de relacionar-se, van fer que es convertís en un *militant* de la recuperació de la memòria històrica, de desvelar la veritat que ell havia viscut i apropar-la a tothom.

Des del Secretariat d'Entitats de Sants, Hostafrancs i la Bordeta, que ell va crear, va promoure la condemna al nazisme, amb, entre d'altres activitats, la presentació les Cotxeres de Sants, el centre cívic del barri, del llibre de Montserrat Roig *Els catalans als camps nazis* i un cicle d'actes en commemoració dels cinquanta anys del genocidi jueu, pel qual va obtenir el Premi Sants Montjuic el 12 de febrer de 1996. També a nivell personal va demostrar aquesta dèria per la memòria redactant la història de la seva vida que va cedir a l'Arxiu Municipal del Districte de Sants Montjuic.

Va morir el 1999, en una residència a Cabriels, al Maresme, on s'havia traslladat dos anys abans amb la Conxita, la seva segona dona amb qui es va casar als setanta anys.

En record seu, al centre cívic Cotxeres-casinet s'hi ha creat una aula de formació que duu el seu nom.

3.2.4 Significació

L'anàlisi dels elements plàstics i simbòlics a l'hora de dissenyar els suports expositius també es divideix en els tres espais que formen l'exposició.

ESPAI 1

Aquest espai inclou dos àmbits: la introducció al tema i la primera part del seu desenvolupament: la joventut dels dos protagonistes. Com que només es disposava d'un sol espai per als dos àmbits, s'ha buscat la manera de fusionar-los.

Partint de la idea que l'exposició explica dos camins de dues persones amb un origen en comú que és el barri de Sants, s'ha buscat en el mig del plafó una manera de representar aquest punt de partida: dues fotografies significatives del barri com són de l'antic Ateneu Popular Sempre Avant, associació cultural i política a la que en Josep va estar molt lligat i la de la plaça d'Ozca, un espai on segur l'Enric va fer la major part de la vida social. Franges d'aquestes imatges fan de marc per al títol i de suport per al text introductori, però també d'elles en surten els dos recorreguts que s'emmirallen, un a cada extrem del plafó, com si ja haguessin iniciat la marxa. Seguint amb el joc del mirall, les fotografies estan col·locades en els racons de la paret, fet que fa que les antigues s'enfrontin a les noves, i es puguin comparar.

Pel que fa al fons, s'ha buscat un color verdós. Uns inicis innocents, potser esperançats, no del tot madurs; i per diferenciar els dos personatges, a part d'escriure els noms de cadascun acompanyats dels seus retrats del moment de la incorporació a l'Exèrcit Popular, s'han utilitzat pàgines dels relats originals. El mecanoscrit de l'Enric i el manuscrit d'en Josep. Una franja taronja igual que el títol dona continuïtat a l'àmbit *Joventut*, que queda trencat per la introducció. Aquesta franja estarà present en tots els plafons i durà els títols de cada àmbit. Els crèdits quedarien situats a l'esquerra de tot.

ESPAI 2

En aquesta segona part només hi ha un àmbit: la Guerra Civil. Què va viure-hi cadascun d'ells. S'aprofita el recurs de les franges verticals, aquest cop més estretes i de fotografies de paisatges fetes en l'actualitat (Abella de la Conca per en Josep i la serra de Pàndols per l'Enric), per a separar els recorreguts, ja distanciat entre ells, que comencen a sota dels noms, i acaben amb dues cites textuais a la part inferior del panell central. Dues cites de gran format que donen per acabada la lluita, i per tant el relat en veu dels propis protagonistes. La densitat tant de text com d'imatges en aquest plafó ha fet que els fons, formats per les línies escrites en les pàgines dels relats, quedin limitats al terç superior, on trepitgen els

retrats, que fan perdre protagonisme a la cara de la persona i ens fan posar a la seva pell, perquè veiem el que ells van veure i vivim el que van viure. Això ho fem través de les fotografies també emmirallades als racons, les actuals amb les antigues, relacionades les unes amb les altres, tot i que en alguns casos no coincideixin exactament (sobretot en les d'en Josep) com era la intenció inicial. A més les cites aporten el to personal: les veus de l'Enric i en Josep ens expliquen en petites pastilles de text, que simulen el color del paper, que va ser per ells aquest període.

El color escollit per aquest espai és un marró granat, terrós, potser brut. Contudent, fosc, com ho és la duresa d'un conflicte com el que es va viure en l'època que s'està mostrant.

ESPAI 3

Plafó on apareixen els dos últims àmbits, sota el mateix títol: *Què se'n va fer, d'ells?* El primer dels dos és la fi de la lluita. Per a en Josep és l'exili en camps de concentració francesos, per a l'Enric és ésser capturat pels franquistes.

Molt més auster, sense fotografies i d'un color poc agressiu. Convida a llegir les últimes línies dels relats, ja molt llunyans dels anys de guerra, però estretament relacionats, sota la mirada dels personatges, es podria dir que d'esquenes l'un a l'altre (altre cop com un mirall) en la franja vertical divisòria. Al final de la seva vida passen a tenir importància els dos nois que un dia van ser, i tot el que van veure amb els seus ulls, i que ja han explicat. Aquesta experiència els acompanyà sempre, però es va manifestar a diferents nivells en la seva personalitat, potser en el grau que ho van patir.

Es manté el terç superior amb els textos i els retrats que diferencien els dos homes i on s'ha anat repetint el títol de l'exposició; i la línia horitzontal, on hi ha el títol de l'àmbit que dona continuïtat entre els diferents espais del recorregut, i que ens ha guiat com un fris temporal.

3.2.5 Peus de les fotografies

Com que en la imatge del plafó expositiu no hi serien visibles, he fet un apartat on hi ha una relació de totes les fotografies que trobem a l'exposició.

ESPAI 1

Àmbit 1. Introducció:

1. Retrat d'en Josep Guinovart en el moment de la incorporació a l'Exèrcit Republicà.
Font: AMDSM
2. Retrat de l'Enric Torra en el moment de la incorporació a l'Exèrcit Republicà. Font: TORRA i BADIA, Enric, *La meva guerra i la meva captivitat*, diari personal (a l'arxiu particular de Joan Sanromà)

Àmbit 2. Joventut - Incorporació a l'Exèrcit Popular:

Enric

1. Carrer Riego des del carrer de Sants l'any 1939. Font: AMDSM.
2. Carrer Riego des del carrer de Sants, juny 2010. Alba Crespo Rubio.
3. Plaça d'Osca l'any 1855?. Font: AMDSM.
4. Plaça d'Osca, juny 2010. Alba Crespo Rubio.

Josep

1. Edifici de l'Ateneu Enciclopèdic Sempre Avant des del carrer de Sants l'any 1936.
Font: AMDSM
2. Edifici de l'Ateneu Enciclopèdic Sempre Avant (actualment seu de la Unió Esportiva de Sants) des del carrer de Sants, novembre 2010. Alba Crespo Rubio.

ESPAI 2

Àmbit 3. Geografia de la seva guerra:

Enric

1. Vista general del carrer Sant Antoni, amb l'estació de Sants al fons, any 1933. Font: AMDSM.

2. Vista general del carrer Sant Antoni, amb l'estació de Sants al fons, juny 2010. Alba Crespo Rubio.
3. Camp d'instrucció de Pins del Vallès (ara Sant Cugat), situat al Camp de Golf de Sant Cugat, l'any 1937. Font: Arxiu del Club de golf Sant Cugat.
4. Panoràmica del Camp de Golf de Sant Cugat del Vallès, novembre 2010. Alba Crespo Rubio.
5. Soldats republicans creuant l'Ebre, estiu de 1938. Font: Biblioteca Nacional.
6. Riu Ebre a l'alçada de Miravet, octubre 2010. Alba Crespo Rubio.
7. Soldats republicans creuant l'Ebre, estiu de 1938. Font: Biblioteca Nacional.
8. Vista de Miravet i el riu Ebre des de el castell de Miravet, octubre 2010. Alba Crespo Rubio.
9. Vista aèria de la serra de Pàndols, utilitzada pels pilots franquistes durant la Guerra Civil espanyola. Font: Biblioteca Nacional.
10. Vista des de la cota 705 de la serra de Pàndols, octubre 2010. Alba Crespo Rubio.
11. Corbera d'Ebre durant els bombardeigs de 1938. Font: Consorci Memorial dels Espais de la Batalla de l'Ebre (COMEBE).
12. Corbera d'Ebre, octubre 2010. Alba Crespo Rubio.
13. Carrer de Corbera, 1936. Font: COMEBE
14. Carrer del Poble Vell de Corbera, bombardejat el 1938, octubre 2010. Alba Crespo Rubio.
15. Soldats republicans disparant des de la serra de Pàndols, aproximadament l'any 1938. Font: MARTÍNEZ REVERTE, Jorge, *La batalla del Ebro*, Planeta deAgostini, "Biblioteca Guerra Civil", Barcelona, 2005.
16. Dues fotografies des de la cota 705 de la serra de Pàndols, octubre 2010. Alba Crespo Rubio.

Josep

1. Habitatges de les Casernes Jaume I i Roger de Llúria en el temps de l'Exposició Universal de 1888 (Caserna Carles Marx durant la Guerra Civil, i actuals edificis del campus de la Ciutadella de la Universitat Pompeu Fabra). Antoni Espluga. Font: Arxiu Fotogràfic de Barcelona.
2. Part posterior dels edificis Jaume I i Roger de Llúria, desembre 2010. Alba Crespo Rubio.
3. Part frontal de l'estació del Nord. Antiga estació de trens i actual estació d'autobusos, desembre 2010. Alba Crespo Rubio.

4. Abella de la Conca, octubre 2010. Alba Crespo Rubio.
5. Vista des d'Abella de la Conca, octubre 2010. Alba Crespo Rubio
6. Poble d'Orcau, amb el castell al capdamunt, octubre 2010. Alba Crespo Rubio.
7. Vista del pantà de Talarn i la seva conca des de Tremp, octubre 2010. Alba Crespo Rubio.
8. Vista des de Sant Romà, octubre 2010. Alba Crespo Rubio.
9. Vistes aèries del Camp d'aviació de Celrà durant uns bombardeigs. 1936-1939.
Font: Taller d'Història de Celrà.
10. Vistes de l'antic camp d'aviació de Celrà, ara situat a prop d'una zona industrial i dedicat al conreu, octubre 2010. Alba Crespo Rubio.
11. Refugi a l'antic camp d'aviació de Celrà, octubre 2010. Alba Crespo Rubio.
12. Puigvert de Lleida, 1937. Josep Guinovart i Grau. Font: AMDSM.
13. Marxa de soldats republicans a prop de Puigvert de Lleida, 1937. Josep Guinovart i Grau. Font: AMDSM.
14. Soldats al camp d'aviació de Lleida, 1937. Josep Guinovart i Grau. Font: AMDSM.

4 CONCLUSIONS

Les conclusions que pugui extreure en aquest treball no són de cap manera objectives ni definitives. Durant els sis mesos que he tingut entre mans les experiències de l'Enric Torra i Badia i d'en Josep Guinovart i Grau els he conegut i m'he anat fent una idea de què va ser per a ells aquest període de la història. Ells hi van ser, hi van participar, i m'ho han explicat. Jo només puc mirar-m'ho des de fora, comentar-ne els punts de vista i extreure'n algun contingut que realment desprenen les seves paraules, res més.

Una cosa en comú que van tenir és **l'afany de no oblidar**, de no voler que s'enterri la història de la Guerra Civil Espanyola, i potser fins i tot que el seu record ens expliqui què va ser tot allò a aquells i aquelles que no ho vam viure. Que tots dos recollissin per escrit les seves experiències ens ho demostra.

L'Enric ho va fer mitjançant una altra persona, que va recollir el seu testimoni a màquina. És un relat molt més acurat, amb un llenguatge que vol ser literari, amb una cronologia, situació i descripcions dels llocs concretes i específiques: m'ha estat molt fàcil refer el recorregut i saber quan i quant de temps va ser a cada lloc.

El manuscrit del Josep que he recollit en aquest treball és només una petita part d'un text molt més extens (d'unes 300 pàgines) que són les memòries de tota una vida. El redactat és menys estudiat, són simplement els records plasmats en paper, tal i com els explicaria a algú oralment: repeticions, retrocessos i avanços en el temps, fets i personatges donats per sabuts n'omplen les línies. És difícil establir unes dates concretes en el seu recorregut perquè amb prou feines recorda els períodes de temps que va estar a cada lloc, i he hagut de recórrer a fonts externes per saber més o menys les dates.

Pel que fa als **sentiments dels protagonistes** respecte al moment que estaven vivint he pogut comprovar que són diferents en cadascun. En conseqüència, el grau de compromís i d'identificació amb la causa que els portava a dur un fusell a la mà no és el mateix, potser perquè no tenien la mateixa edat quan la guerra va començar, i mentre un ja tenia madurada una ideologia política i militava en un partit, l'altre tot just sortia de l'adolescència, i el més important per a ell eren els amics i el seu entorn més proper.

L'Enric no va entendre mai la passió, la voluntat de defensar fins a la mort el seu país de les mans de l'altre bàndol per part dels veterans i voluntaris amb qui compartia el front. Sempre obedient, no va dubtar a seguir les ordres i fer-ho el millor que va poder, però no s'hi sentia identificat, li era aliè. Tot i que s'hi va veure implicat, aquella no era la seva lluita. Es va alegrar cada cop que, després de viatjar en un tren amb destí incert, s'adonava que encara no havien arribat al front. I fins i tot un lleu alleujament el va recórrer a l'hora de ser capturat, sabent que no tornaria a disparar la seva arma. Arriba al camp de concentració content, però li costa pocs minuts veure que la vida allà no és el que esperava. Tal com va fer quan lluitava, després de passar a ser presoner va seguir fent el que se li va demanar, i per això va sortir del camp de concentració per passar a ser soldat treballador del bàndol nacional.

En canvi, en Josep és el cas contrari. Just quan s'acabava d'organitzar l'exèrcit unitari del Front Popular, ells s'hi va allistar voluntàriament, responent a una crida que havia fet el PSUC, el partit on va militar des de jove i al qual va dedicar molt de temps de la seva vida. Tot i que va estar poc temps al front, sempre va estar en activitat. No va dubtar mai d'anar allà on el van destinar, tant si era per estar a primera línia com si no. Molts cops en el seu relat comenta que en el moment que recaigué en ell alguna responsabilitat, que el seleccionaren per a algun càrrec o l'ascendiren, es preguntà si era la persona adequada, i no tenia molt clar si estaria al nivell; però que malgrat tot va donar el màxim per respondre a allò que s'esperava d'ell. En situacions on va haver de prendre la iniciativa o decidir quelcom, ho va fer creient que el que feia era el millor, ja que se sentia responsable, algú que formava part d'alguna cosa més gran que ell. A l'acabar la guerra va haver de marxar de Catalunya, això reflecteix fins a quin punt hi estava implicat. Un cop a França i a la tornada a Espanya va seguir lluitant en la clandestinitat i el van empresonar més d'un cop.

Una **altra conclusió**, molt més secundària i que no deriva directament del treball és el poc que sap una persona de la meua edat sobre la Guerra Civil Espanyola. En sentim parlar, i identifiquem alguns fets i idees com quins eren els bàndols, la posterior dictadura..., però dubto que la majoria tinguem clars els antecedents i les causes, el seu desenvolupament i què va significar realment aquest període per al país, i això essent un dels més importants de la nostra història, dels quals encara patim les conseqüències i que serveix per explicar en gran part la societat actual. El motiu principal d'aquesta manca de coneixement és que no se'ns ha explicat en profunditat a l'escola (institut, més aviat). Potser és subjectiu, però trobo que la Guerra Civil no és "un tema més" de la matèria d'història, que és molt més significatiu que un

apartat del llibre que ens hem d'estudiar, crec que se li hauria de donar un valor i dedicar-hi més d'una classe, per fer-nos veure la seva transcendència.

A nivell de **valoració del treball**, m'agradaria poder dir que he complert tots els objectius que em vaig proposar a l'hora de començar, però no és així. Per diferents motius, el resultat final no és tan complet com m'esperava. Un d'aquests motius és que m'hi vaig posar massa tard, i quan ho vaig fer no vaig saber organitzar-me el temps, ja que amb un període tan llarg per davant és difícil calcular el ritme a què tot havia d'avançar, i potser aquest era massa relaxat al principi. Això va provocar que les fotografies les hagi hagut de fer en molt pocs caps de setmana, i que hagi hagut d'obviar alguna informació que m'anava trobant al llarg del procés.

Tot i així, aquests últims dies, quan ja podia intuir el final, quan tot tenia l'estructura que havia de tenir, quan només quedava fer alguns retocs i correccions, m'he sentit molt satisfeta de la feina feta, i m'adono que realment he sigut capaç d'assolir tots els punts marcats, encara que alguns amb més encert que d'altres. Per tant, els esforços han valgut la pena, i acabar aquest treball de recerca no és només treure'm un pes de sobre. A més, són ganes d'ensenyar-lo i dir: "L'he fet jo!"

5 ANNEXOS

DOCUMENT 1:

Tipus de document: Font textual narrativa

Datació: No es concreta la data en que va ser redactat.

Informació que ens aporta: Fragment del relat mecanoscrit d'Enric Torra i Badia *La meva guerra i la meva captivitat*, adaptat al català per Manuel Canals i Castellví (pàgines de la 36 a la 43), que explica les vivències de l'autor a la Guerra Civil espanyola. Més concretament a batalla de l'Ebre durant el pas del riu, la matinada del 24 al 25 de juliol de 1938.

Situació actual del document: Arxiu personal de Joan Sanromà Bauló.

DOCUMENT 2:

Tipus de document: Font textual narrativa

Datació: No es concreta la data en que va ser redactat.

Informació que ens aporta: Fragment del relat manuscrit de Josep Guinovart i Grau on explica la major part de la seva vida (pàgines de la 47 a la 53), que narra les vivències de l'autor a la Guerra Civil espanyola. Més concretament a partir del moment en que s'incorporà a l'Exèrcit Popular fins que fou cridat al Centre d'Incorporacions de Barcelona durant la seva estada al Camp d'Aviació de Celrà.

Situació actual del document: Arxiu Municipal del districte de Sants-Montjuic (AMDSM).

DOCUMENT 3:

Tipus de document: Fotografia

Datació: Agost del 1939

Informació que ens aporta: Vista del carrer Riego des de la carretera de Sants

Situació actual del document: AMDSM

DOCUMENT 4:

Tipus de document: Fotografia

Datació: 1855?

Informació que ens aporta: Vista de la plaça d'Osca i el carrer Riego

Situació actual del document: AMDSM

DOCUMENT 5:

Tipus de document: Fotografia

Datació: 1949

Informació que ens aporta: Vista del carrer Sant Antoni, amb l'antiga estació de Sants, les galeries porxadades del carrer Riego i l'Espanya Industrial al fons.

Situació actual del document: AMDSM

DOCUMENT 6:

Tipus de document: Fotografia

Datació: 19 de novembre del 1933

Informació que ens aporta: Vista general del carrer Sant Antoni, amb les vies de l'estació de Sants descobertes.

Situació actual del document: AMDSM

DOCUMENT 7:

Tipus de document: Fotografia

Datació: març del 1936

Informació que ens aporta: Taquilles de l'estació de Sants "provisional", vistes des de la cruïlla dels carrers Riego, Sant Antoni i Vallespir.

Situació actual del document: AMDSM

DOCUMENT 8:

Tipus de document: Fotografia

Datació: febrer del 1936

Informació que ens aporta: Vies de l'estació de Sants al carrer Sant Antoni (ara soterrades).

Situació actual del document: AMDSM

DOCUMENT 9:

Tipus de document: Fotografia

Datació: 27 d'agost del 1932

Informació que ens aporta: Construcció de la tribuna de l'antic camp de futbol de la Unió Esportiva de Sants.

Situació actual del document: AMDSM (en el seu moment va ser extreta del diari *La Vanguardia*)

DOCUMENT 10:

Tipus de document: Fotografia

Datació: 1937

Informació que ens aporta: Retrat de Josep Guinovart quan es va incorporar a l'Exèrcit Popular republicà.

Situació actual del document: AMDSM

DOCUMENT 11:

Tipus de document: Fotografia

Datació: 1937?

Informació que ens aporta: Fotografia d'una marxa de soldats republicans feta per Josep Guinovart durant la seva estada al front d'Aragó, a prop de Lleida.

Situació actual del document: AMDSM

DOCUMENT 12:

Tipus de document: Fotografia

Datació: 1937?

Informació que ens aporta: Vista d'un carrer del poble de Puigvert de Lleida, feta pel mateix Josep Guinovart durant l'estada al front.

Situació actual del document: AMDSM

DOCUMENT 13:

Tipus de document: Fotografia

Datació: 1937?

Informació que ens aporta: Vista del camp d'aviació de Lleida, amb dos soldats republicans.
Feta per en Josep Guinovart durant la seva estada allà.

Situació actual del document: AMDSM

DOCUMENT 14:

Tipus de document: Retall de Premsa

Datació: Dilluns, 22 de març del 1937

Informació que ens aporta: Pàgina del diari *El mundo deportivo* editada per *El Front de la Joventut* dedicada a la celebració de la diada de la Joventut i la inauguració per part de Lluís Companys del camp d'instrucció de l'Exèrcit Popular Regular al camp de golf de Pins del Vallès (ara Sant Cugat del Vallès), on l'Enric Torra i Badia va passar-hi uns mesos abans d'incorporar-se al front.

Situació actual del document: Hemeroteca del diari esportiu *El mundo deportivo*.

DOCUMENT 15:

Tipus de document: Retall de premsa

Datació: Dimarts, 23 de març del 1937

Informació que ens aporta: Pàgina del diari *La Vanguardia* que mostra imatges, fetes per Centelles, de la inauguració per part de Lluís Companys del camp d'instrucció de l'Exèrcit Popular Regular al camp de golf de Pins del Vallès (ara Sant Cugat del Vallès), on l'Enric Torra i Badia va passar-hi uns mesos abans d'incorporar-se al front.

Situació actual del document: Hemeroteca del diari *La Vanguardia*.

LA VANGUARDIA

EL CAMP D'INSTRUCCIO
de l'EXERCIT POPULAR REGULAR

Con motivo del «Día de la Juventud» se inauguró, con diversas maniobras militares, el primer campo de instrucción militar en Fina del Vallés. El acto resultó brillantísimo, siendo presidido por Su Excelencia don Luis Companys y presenciado por una gran multitud. (Foto Centelles.)

ENTREVISTA

Joan Manel Parisi, director del Secretariat d'Entitats de Sants, Hostafrancs i la Bordeta.

El dijous onze de novembre del 2010 vaig anar a fer una visita a en Joan Manuel al seu despatx al centre cívic del barri, Casinet-Cotxeres, al carrer de Sants. Havia quedat amb ell mitjançant el correu electrònic. Jo li havia proposat de veure'ns perquè en Joan Sanromà, el meu tutor del treball de recerca, m'ho havia recomanat: ell va conèixer molt bé en Josep Guinovart, ja que van treballar junts durant un temps.

El que jo buscava obtenir d'aquesta entrevista era el màxim d'informació sobre la vida del protagonista de la meua recerca, però com que no sabia ben bé quins aspectes em podria aclarir, vaig fer un guió:

JOSEP:

Infantesa i joventut (0-26 anys):

On va viure?

Estudis?

Inquietuds?

Amics més propers durant la joventut?

Quan i per què va començar a militar al PSUC?

Primera dona: la Maria. De què es van conèixer?

Ateneu Popular Sempre Avant :

Quan es va crear?

Amb quines motivacions?

Quines eren les persones que van estar-hi al capdavant en la creació?

A qui anava dirigit?

Com funcionava? Tant internament com de cara al públic.

Què se'n va fer amb l'esclat de la guerra, durant la postguerra, la dictadura? Es va tornar a posar en marxa o no es va aturar mai?

Altres:

Vida després de la Guerra Civil:

Exili:

On va estar?

Què va fer?

Quan de temps va estar fora?

Clandestinitat:

Quan va poder tornar a Espanya?

Activitat política durant la dictadura?

Presó?

Què se'n va fer de la seva dona?

Maduresa:

Família ?

Va continuar veient els amics d'abans?

Activitat política:

Reconeixements, premis ?

Em va anar bé fer-ho així perquè el resultat per escrit de l'estona que vam estar xerrant va ser més aviat un seguit de notes, ja que en Joan Manel anava parlant del seu gran amic amb entusiasme i, de tant en tant, havíem de tornar a encaminar la conversa en funció del que jo marcava.

No em va poder respondre totes les qüestions: ell només va conèixer en Josep els últims deu anys de la seva vida, arran de la seva militància al PSUC, i més tard en el treball cooperatiu en el Secretariat d'Entitats que va fundar en Josep, i que encara porta en Joan Manel.

El primer que em va aclarir és el contorn de dates: en Guinovart nasqué el 1911 i va morir el 1999, per tant l'any 2011 hagués fet cent anys. Poca cosa em pogué dir de l'Ateneu Popular Sempre Avant, un tema que a mi m'interessava molt perquè sabia que havia estat una part molt important en la seva vida. En canvi, em lliurà una cosa molt més valuosa: un treball de fi de màster que un alumne d'una universitat de París ha fet aquest curs passat sobre aquesta associació cultural creada el 1933 (veure bibliografia), i que ara encara s'està traduint i adaptant per poder publicar-lo sota el segell de Secretariat. En aquest document he trobat molt ben explicat tot el que va ser l'Ateneu: els antecedents, la seva fundació, estructura i

funcionament, activitats que s'hi van realitzar, síntesis de les biografies dels seus membres i dirigents (d'on he obtingut la d'en Josep, la més extensa gràcies als document que l'autor, com jo, va trobar a l'Arxiu Municipal del Districte de Sants-Montjuic) i cronologia.

Quan li vaig demanar sobre la seva dona, la Maria, de la que parla sovint en el seu relat, em va dir que va morir, però no se sap ben bé quan. A més em va explicar que quan tenia setanta anys es va tornar a casar, aquest cop amb la Conxita. *Era una dona més jove que ell, i que no tenia un "gran pensament" ni un gran caràcter, en Josep no se la va estimar mai tant com a la Maria.* L'any 1997 la parella va mudar-se a una residència de Cabrils, al Maresme, ja que se sabien grans, els costava moure's sense dependre de ningú i *no volien donar feina a la família.* El Josep morí al cap de dos anys.

Una bona part de l'estona la vaig passar escoltant com en Joan Manel em descrivia la personalitat lluitadora i persistent, dura, agre, i fins i tot una mica "*bèstia*" d'en Guinovart. Em va agradar que li donés tanta importància, perquè jo no ho havia tingut en compte a l'hora d'elaborar el meu guió. Em va servir per adonar-me que viure la Guerra Civil i les seves conseqüències –la derrota d'uns ideals, l'exili, la clandestinitat, la mort del pare i del germà, la repressió... – no el podien haver deixat indiferent. I efectivament, a partir d'aquesta experiència la seva vida va estar dedicada a aquests records: citant en Joan Manel, en Josep fou *un militant de la recuperació de la memòria, un lluitador antifranquista fins la mort que, sense fer soroll, va contribuir a fer avançar el País.* La seva dèria era apropar la cultura a tothom i ho demostren els actes que va organitzar a les Cotxeres. Un dels més importants foren la presentació del llibre *Els catalans als camps nazis* de Montserrat Roig, o la Commemoració dels cinquanta anys del nazisme, un muntatge d'actuacions musicals, xerrades i passis de pel·lícules entre d'altres, gràcies al qual li va ser atorgat el Premi Sants-Montjuic l'any 1995.

Ebossos dels plafons de l'exposició

Els següents documents són dos variants del mateix possible plafó que vaig dissenyar amb l'ajuda d'en Joan Lou. Hi vaig plasmar les quatre idees que tenia sobre com m'agradaria que fos l'exposició visualment: la tipografia de la lletra, els colors i les lletres dels autors de fons, la comparació entre els personatges... Em van servir de guia a l'hora de fer el projecte de l'exposició.

756 comunament superior per mitjà dels telèfons amb una cèntra

Joventut

al mal temps, van anar buscant refugi per els materials i

motius de la incorporació a l'Exercit Popular

le pagès, un molt gran, en que hi vivia un matrimoni, que's veu a

ENRIC

gaire altes persones, i que la seva parla era molt difícil

Enric vivia al carrer Hrenià, prop de la plaça d'Isac, amb la seva família, la seva germana i germans, feia algunes hores d'ensenyament a un taller mecànic i jugava a futbol a la Unió Esportiva de Sants, el club del seu barri.

Tenia divuit anys el 1938, quan es van organitzar els camps d'instrucció militar als districtes de Barcelona a causa de la necessitat de preparació dels joves que havien d'incorporar-se a l'Exercit Popular, quan la guerra estava en el punt més intens de lluita.

S'apropaven temps difícils. El van cridar a "quintas" per a formar part del grup d'instrucció situat a l'antic velòdrom de Sants, on hi va anar cada tarda durant quatre mesos.

Es va incorporar a la guerra quan amb prou feines acabava la seva adolescència. Ell i els seus companys van formar part de la "lleva del biberó", els participants més joves que lluitaven al front.

Com era natural tenim un

or defectes d'instal·lació o sabotatges a vegades es tallava la comu

JOSEP

generalment quan feia molt molt temps, teníem que se

Va néixer el 1911. De petit va viure al carrer Marià Viçiana, prop de la Farga de Sants, amb el seu pare que era ferrer, la seva mare, el seu germà i la seva germana, des dels anys més joves que ell respectivament. Als 14 anys es va matricular a l'Escola d'Arts i Oficis i Belles Arts de Barcelona, per fer escultura. A l'edat de 19 anys ja exercia l'ofici d'ebenista.

Va fer els serveis militars a Menorca, i quan tornà el 1933 fou un dels impulsors i dirigents de l'Ateneu Enciclopèdic "Sempre Avant", una associació cultural, científica i literària que provenia d'un agrupament excursionista del barri. També va ser, des de ben jove, militant de les Joventuts Comunistes i del PSUC (Partit Socialista Unificat de Catalunya) des dels seus inicis.

El març de 1937 just es posava en marxa l'Exercit Popular, sorgit de l'organització de les milícies que hi havia fins llavors lluitant al front, quan s'hi va afegir voluntàriament en Josep, juntament amb set companys de l'Ateneu, amb una crida coneguda com "els deu mil del PSUC". Tenia vint i sis anys.

cupe de nit i amb molt mal temps.

Després de moltes accions i rebre...
una de 7 dies, tinguerem baixes, van arribar bastant temps en aquell lloc

ELS RAÇONS DEL RECORD

El foc des de l'altre riba havia augmentat considerablement amb l'ajuda de l'artilleria.

Joventut

motius de la incorporació a l'Exèrcit Popular

En aquells moments alguna cosa dintre meu va canviar. Mentre que anàvem avançant amb la barca i malgrat el fort tiroteig, la cridadissa alentadora i el dolor dels ferits, el meu estat de coratge era comparable al del més va-

ENRIC

Urno vivia al carrer Premià, prop de la plaça d'Ulls, amb la seva família, la seva germana i germanos, feia algunes hores d'esport a un taller mecànic. I jugava a futbol a la Unió Esportiva de Sarrià, el club del seu barri.

Tenia divuit anys el 1938, quan es van organitzar els camps d'instrucció militar als districtes de Barcelona a causa de la necessitat de preparació dels joves que havien d'incorporar-se a l'Exèrcit Popular, quan la guerra estava en el punt més intens de la.

S'apropaven temps difícils. El van cridar a "quintas", per a formar part del grup d'instrucció situat a l'antic velòdrom de Sarrià, on hi va anar cada tarda durant quatre mesos.

Es va incorporar a la guerra quan amb prou feines acabava la seva adolescència. Ell i els seus companys van formar part de la "lleva del hibernó", els participants més joves que lluitaven al front.

estil de canó antitanc, caig
ls pocs segons d'enfonsar-se, féu explosió volcant la nau
ot, guèrem a l'aigua. Carregats com anàvem de municions,

JOSEP

Va néixer el 1911. De petit va viure al carrer Maria Victòria, prop de la Plaça de Sarrià, amb el seu pare que era forner, la seva mare, el seu germà i la seva germana, dos i sis anys més joves que ell respectivament. Als setze anys es va matricular a l'Escola d'Arts i Oficis i Belles Arts de Barcelona, per fer escultura. A l'edat de 19 anys ja exercia l'ofici d'ebenista.

Va fer els serveis militars a Manresa, i quan tornà el 1933 fou un dels impulsors i dirigents de l'Ateneu Enciclopèdic "Sempre Avant", una associació cultural, científica i literària que provenia d'un agrupament excursionista del barri. També va ser, des de ben jove, militant de les Joventuts Comunistes i del PSUC (Partit Socialista Unificat de Catalunya) des dels seus inicis.

El març de 1937 just es posava en marxa l'Exèrcit Popular, sorgit de l'organització de les milícies que hi havia fins llavors lluitant al front, quan s'hi va afegir voluntàriament en Josep, juntament amb set companys de l'Ateneu, amb una crida coneguda com "els deu mil del PSUC". Tenia vint-i-dos anys.

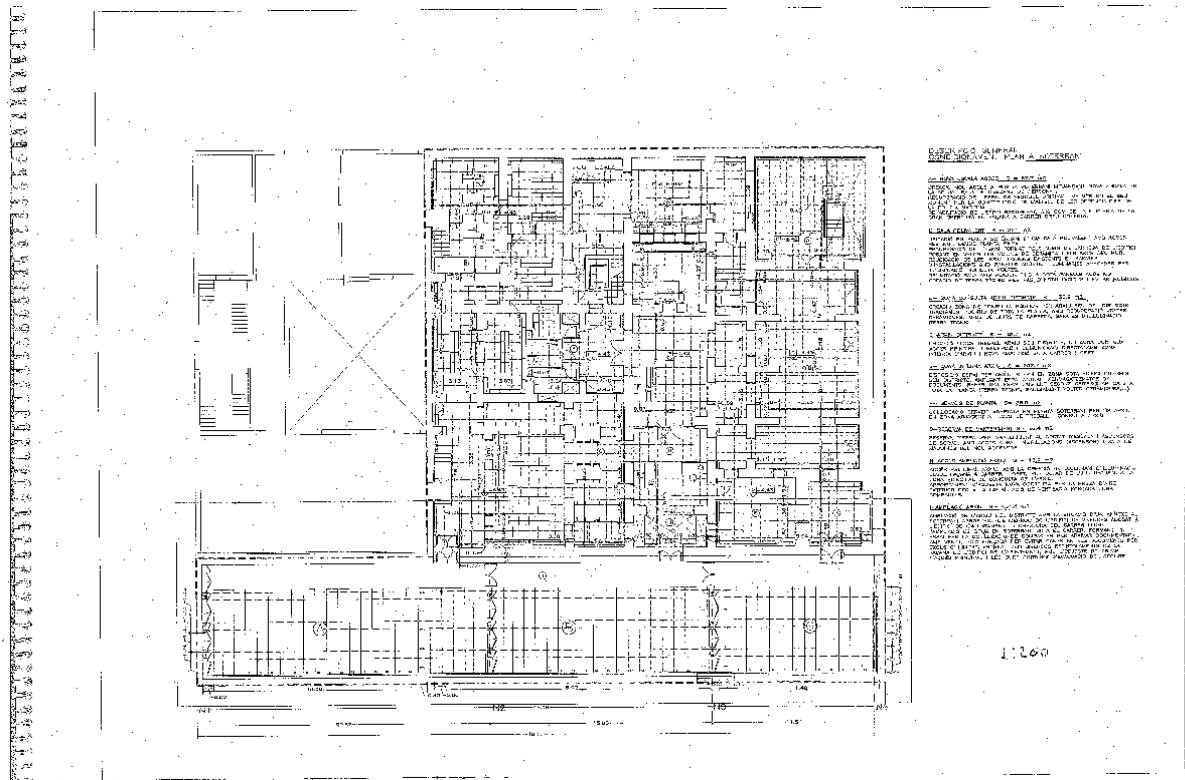

malgrat se que un home no pugui resistir gaire en aquests
ssos, a mi em van semblar molt llargs. En aquells
nçut, empassava més aigua i va

ELS RAÇONS DEL RECORD

Plànol de la planta soterrani de la seu de l'Ajuntament del districte de Sants-Montjuïc. Aquí està ubicat des de l'octubre de 2010 l'Arxiu Municipal, abans al número 3 de la plaça Bonet i Muixí.

La sala polivalent, B en el plànol, és la que jo he escollit per a projectar-hi la meva exposició.

Contingut del CD:

- *Exposició* (Document Adobe Acrobat) : Document en format PDF dels plànols i disseny del projecte d'exposició.
- *Fotografies Enric* (Carpeta d'arxius): Fotografies de l'exposició ELS RACONS DEL RECORD que formen part del recorregut de l'Enric Torra i Badia. S'alternen les antigues amb les noves que els corresponen, fetes per mi.
- *Fotografies Josep* (Carpeta d'arxius): Fotografies de l'exposició ELS RACONS DEL RECORD que formen part del recorregut d'en Josep Guinovart i Grau. S'alternen les antigues amb les noves que els corresponen, fetes per mi.

6 FONTS I BIBLIOGRAFIA

FONTS

Fons primàries

TORRA i BADIA, Enric, *La meva guerra i la meva captivitat*, diari personal (a l'arxiu particular de Joan Sanromà)

Diari personal Josep GUINOVART i GRAU (a l'Arxiu Municipal del districte Sants-Montjuic)

Entrevistes i fons orals:

Pep Camps <http://www.pepcamps.es>

Joan Manel Parisi, director del secretariat d'entitats de Sants, Hostafrancs i la Bordeta.

BIBLIOGRAFIA

Llibres i documents escrits:

MARTÍNEZ REVERTE, Jorge, *La batalla del Ebro*, Planeta deAgostini, "Biblioteca Guerra Civil", Barcelona, 2005.

CALVET-LAUVIN, Hugues, *L'Ateneu Enciclopèdic Sempre Avant de Sants*, Treball fi del màster "Història i teoria de la política" de l'Institut d'Estudis Polítics de París (en procés d'edició).

JACKSON, Gabriel, *Breve historia de la Guerra Civil de España*, Ruedo Ibérico, París, 1974.

SANDOVAL, José, *Una larga caminata. Memorias de un viejo comunista*, Muñoz Moya Editores Extremeños.

TORRA I BADIA, Enric, *U.E. de Sants: 75 anys*, editorial Jaume Rius, Barcelona, 1998. (Biografia de l'autor a càrrec dels editors Antoni Closa i Jaume Rius).

Pàgines web:

Aeròdrom de Reus: <http://www.racreus.com>

Blog de memòria històrica dels presoners republicans i antifranquistes:
<http://todoslosrostros.blogspot.com>

Club de golf Sant Cugat (camp d'instrucció militar de Pins del Vallès):
<http://www.golfsantcugat.com/>

Espais de la batalla de l'Ebre, Memorial Democràtic (rutes, centres d'interpretació):

<http://www.batallaebre.org>

Espais de Memòria, Memorial democràtic de Catalunya:

<http://www20.gencat.cat/portal/site/memorialdemocratic>

Hemeroteca de la Vanguardia: <http://www.lavanguardia.es/hemeroteca>

Memorial de l'Exèrcit Popular a Pujalt, l'Anoia: www.exercitpopular.org

Ministeri de cultura, "Plan museológico":

<http://www.mcu.es/museos/MC/PM/AnexosPlanMuseologico.html>

Morts de la Guerra Civil al cementiri d'Alpicat, Espais de la batalla del Segre:

<http://www.alpicat.org/context.php>

Taller d'Història de Celrà (camp d'aviació):

http://www.tallerhistoriacelra.cat/coneixpoble_campaviacio.htm

Universitat Pompeu Fabra (Caserna Carles Marx):

<http://www.upf.edu/bibtic/expo/campus/ciudadella-a.html>

Viquipèdia, l'enciclopèdia lliure: www.ca.wikipedia.org

Diccionaris:

FABRA, Pompeu, *Diccionari general de la llengua catalana*, Edhasa, Barcelona, 1986.

CUYÁS ARMENGOL, Arturo, *Diccionario francés-español*, Hyma, Barcelona, 1980.

XURIGUERA, Joan Baptista, *Els verbs catalans conjugats*, Claret, "Pompeu Fabra" 6, Barcelona, 1978.

